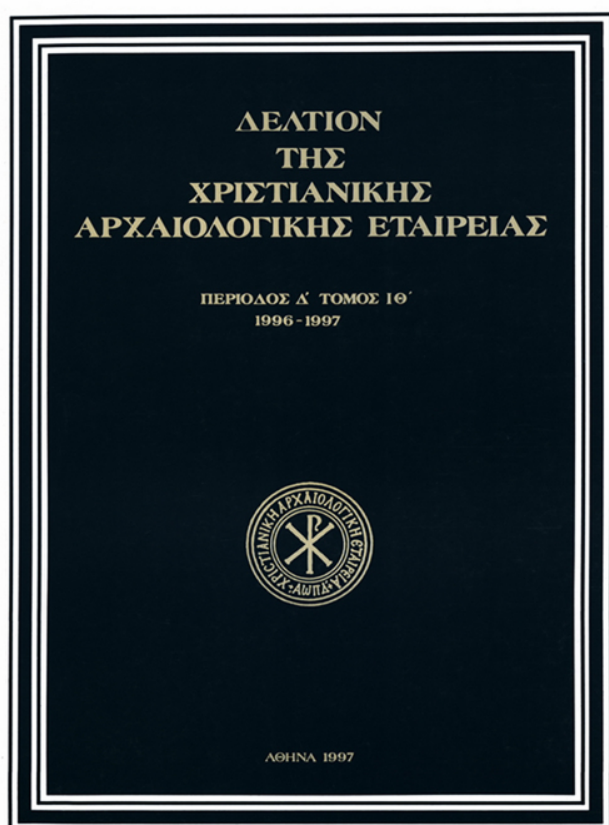

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 19 (1997)

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ'

Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

doi: [10.12681/dchae.1180](https://doi.org/10.12681/dchae.1180)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΣΑΛΗ Α. (1997). Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 19, 369–394. <https://doi.org/10.12681/dchae.1180>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ' • Σελ. 369-394

ΑΘΗΝΑ 1997

Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ*

Νοτιοδυτικά της Παραμυθιάς βρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Μεγάλης Παναγίας, ἀρχικά ἐπισκοπικὸς ναός, ἀργότερα καθολικὸ μονῆς καὶ σήμερα κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς Παραμυθιάς¹ (εἰκ. 1), ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου. Σὲ σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου Γ' τὸ 1636 ἀναφέρεται μὲ τὴν προσωνυμία «Παναγία ἡ Παραμυθία»², ἄλλοτε ὀνομαζόταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους «Παναγία ἡ Παραμυθία», ἢ «Παναγία Παρηγορήτρα», ἐνῶ σήμερα ὀνομάζεται «Μεγάλη Παναγία» ἢ «Παναγία». Στὸν ναὸ αὐτὸν φυλάχθηκαν κατὰ τὸ ἔτος 1453 τὰ ἱερὰ σκηνώματα τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Αὐγουστάς, δύο - τρία χρόνια πρὶν φιλοξενηθοῦν στὴν Κέρκυρα³. Ἀνάμεσα στὰ κειμήλια τοῦ ναοῦ συγκαταλέγονται μεγάλοι

κεντητὸς ἐπιτάφιος ποὺ φιλοτεχνήθηκε τὸ 1578/8 ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἀρσένιο⁴, ἔντυπο εὐαγγέλιο⁵, ἄμφια, σκεύη καὶ βιβλία⁶.

Τὸ μνημεῖο δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴ βιβλιογραφία. Τὸ 1971 ὁ Δ. Πάλλας δημοσίευσε κάτοψη τοῦ ναοῦ στὸ *Reallexikon*⁷ (εἰκ. 2). Τὸν ναὸ ἀναφέρουν οἱ Π. Βοκοτόπουλος⁸, Δ. Τριανταφυλλόπουλος⁹, Γ. Βελένης¹⁰, κ.ἄ. Μὲ τὸν κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου ἀσχολήθηκε ὁ Κ. Τσουρῆς¹¹.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ

Ἡ Μεγάλη Παναγία εἶναι τρίκλιτος τρουλοκάμαρος ναὸς μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη μὲ διεύθυν-

* Ἡ μελέτη παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἀνακοίνωση σὲ συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, «Ἡ Μεγάλη Παναγία στὴν Παραμυθία Θεσπρωτίας», *Δέκατο τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1994, σ. 39-40.

Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν καθηγητὴ κ. Γεώργιο Δημητροκάλλη, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε τὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης μὲ ὑποδείξεις καὶ σχετικὲς παρατηρήσεις.

1. Ἡ Παραμυθία, ποὺ βρίσκεται 37 χλμ. νοτιοανατολικά τῆς Ἡγουμενίτσας, πρωτεύουσας τοῦ νομοῦ Θεσπρωτίας, ἀξιώθηκε ἐπισκοπικῆς ἑδρας τὸν 15ο αἰώνα, μὲ μεταφορὰ τῆς ἑδρας τῆς Ἐπισκοπῆς Βουθρωτοῦ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Βουθρωτοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Τὸ Βουθρωτὸ μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἑδρα ἐπισκοπῆς τὸ 458. Ἡ Ἐπισκοπὴ Βουθρωτοῦ ὑπαγόταν ἀρχικά στὴ Μητρόπολη Νικοπόλεως, τὸν 10ο αἰώνα στὴ Μητρόπολη Ναυπάκτου, τὸν 11ο αἰώνα στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος καὶ ἀπὸ τὸ 1431 στὴ Μητρόπολη Ἰωαννίνων μὲ τὸν τίτλο «Βουθρωτοῦ καὶ Γλυκῆς». Ὁ τίτλος αὐτὸς διατηρήθηκε ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, ὅποτε ἀνεφάνη ὁ τίτλος «Παραμυθίας». Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ἕως τὸ 1895 ἡ Ἐπισκοπὴ Παραμυθίας ὑπαγόταν στὴ Μητρόπολη τῶν Ἰωαννίνων, ὅποτε προήχθη σὲ μητρόπολη. Ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1803 ἕως τὸν Αὐγουστο τοῦ 1809 ἐνώθηκε μὲ τὴν Ἐπισκοπὴ Παραμυθίας καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ Γηρομερίου. Ὄνόματα ἐπισκόπων τῆς ἐνωμένης Ἐπισκοπῆς Βουθρωτοῦ καὶ Γλυκῆς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ 1543, ἐνῶ τῆς Ἐπισκοπῆς Παραμυθίας ἀπὸ τὸ 1775 ἕως τὸ 1895, βλ. Φ. Οἰκονόμου, *Ἡ Θεσπρωτία ἀπὸ ἀρχαιολογικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν*, Ἀθήνα 1979, σ. 15-17, τοῦ ἰδίου, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἠπείρου. Ἰδρυσις, Ὁργάνωσις καὶ Ἐξέλιξις αὐτῆς*, Ἀθήνα 1982, σ. 31-32, 48-53, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, Τ. Γριτσο-

πούλου, «Παραμυθίας, Φιλιατῶν καὶ Γηρομερίου Μητροπόλεις», *ΘΗΕ*, τόμ. 10, στ. 43, Χ. Σούλη, «Παραμυθία», *ΜΕΕ*, τόμ. Θ', σ. 650. Ἡ Παραμυθία πῆρε τὸ ὄνομά της ἢ ἀπὸ τὸ φρούριο ποὺ εἶχε, στὸ ὁποῖο οἱ κάτοικοι ἔβρισκαν παραμυθία (παρηγοριά) ἀπὸ τὶς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς, ἢ ἀπὸ τὸν ποταμὸ Θύαμι (Παραθναμία-Παραμυθία) ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ κοντά, ἢ πιθανότερα ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Παραμυθίας (Παρηγορήτρα).

2. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως* 24 (1904), σ. 416.

3. Φ. Οἰκονόμου, ἔ.ἄ., σ. 139.

4. Δ. Πάλλας, «Ὁ Ἐπιτάφιος τῆς Παραμυθίας», *ΕΕΒΣ* 27 (1957), σ. 127-150.

5. Τὸ εὐαγγέλιο ἔχει στάχωση ἀπὸ ξύλινες πινακίδες ἐπενδεδυμένες μὲ κεντητὸ βελούδο. Ἡ στάχωση κατὰ τὸν Δ. Πάλλα ἐγίνε στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, βλ. Δ. Πάλλας, ἔ.ἄ., σ. 150.

6. Φ. Οἰκονόμου, ἔ.ἄ., σ. 139.

7. D. Pallas, «Epirus», *RbK* 11 (1971), στ. 292 καὶ πίν. 38.

8. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992², σ. 210 (σημ. 2).

9. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἠπείρου», *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, σ. 163-164, τοῦ ἰδίου, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἠπείρου. Νομὸς Θεσπρωτίας. Παραμυθία, ναὸς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου», *ΑΔ* 33 (1978), Χρονικά, σ. 200.

10. Γ. Βελένης, «Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ» *ΕΕΠΣΑΠΘ*, παράρτ. ἀρ. 10 τοῦ Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Α' (κειμ.), σ. 271, τόμ. Β' (πίνακες-σχέδια), πίν. 99α.

11. Κ. Τσουρῆς, *Ὁ Κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαν-*

ση από τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 3). Στὸν ναὸ ὑπάρχουν νάρθηκας καὶ μεταγενέστερος ἐξωνάρθηκας ἰσοπλατεῖς μὲ τὸν κυρίως ναό, καθὼς καὶ μεταγενέστερη στοὰ σχήματος Γ, κλειστή πρὸς Βορρὰ καὶ ἀνοικτὴ πρὸς Δυσμάς. Ἐπίσης, ὑπάρχει γυναικωνίτης στὸν ὁποῖο ἡ πρόσβαση γίνεται ἀπὸ κλίμακα στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πτέρυγας τῆς στοᾶς (εἰκ. 4). Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἐξωνάρθηκα ὑπάρχει διώροφο κτίσμα, τὸ ἰσόγειο τοῦ ὁποῖου εἶναι προσπελάσιμο μόνον ἀπὸ καταπακτὴ τοῦ γυναικωνίτη καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς ὀστεοφυλάκιο. Ὁ ναὸς ἔχει μέσες ἐξωτερικὲς διαστάσεις 12.40 x 10.10 μ. χωρὶς τὶς κόγχες καὶ τὶς μεταγενέστερες προσθήκες. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ προσκολλῶνται ἐξωτερικὰ οἱ κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν παραβημάτων. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ μὲ λοξὲς ἀποτμήσεις στὰ σημεῖα ἐπαφῆς τοῦ τυμπάνου τῆς μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Τὰ κογχάρια προθέσεως καὶ διακονικοῦ εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ.

Τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος βρίσκεται σὲ στάθμη 60 ἐκατ. ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ καλύπτεται μέσῳ τριῶν ἀναβαθμῶν. Ὁ χώρος τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος χωρίζεται ἀπὸ τὰ παραβήματα μὲ τοίχους πού διατρυπῶνται ἀπὸ τοξωτὲς πυλίδες ὕψους 2.65 μ. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, βόρεια τοῦ διλόβου παραθύρου ἀνοίγεται μικρὴ κόγχη μὲ τραπεζοειδῆ διατομὴ καὶ εὐθύγραμμη ἀπόληξη πρὸς τὰ ἄνω. Δύο ἀκόμη μικρὲς κόγχες ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἀνοίγονται στὸν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως καὶ προορίζονται γιὰ τὴν ἐναπόθεση λειτουργικῶν σκευῶν. Τὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς προθέσεως εἶναι κτιστὸ ἕως ὕψους 1.07 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ. Στὸ τύμπανο τῆς κόγχης τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος καὶ στὸ κέντρο, σὲ ὕψους 1.65 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀνοίγεται κογχάριο ὀρθογωνικῆς διατομῆς 45 x 15 ἐκ. μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὕψους 65 ἐκατοστά.

Ὁ κυρίως ναὸς χωρίζεται μὲ ζευγὸς πεσσῶν σὲ τρία κλίτη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κεντρικὸ εἶναι εὐρύτερο ἀπὸ τὰ πλάγια (πλάτος κεντρικοῦ κλίτους 3.45 μ., βορείου 1.70 μ. καὶ νοτίου 1.65 μ., δηλαδὴ ἀναλογία 2/1). Ὁ διαχωρισμὸς τοῦ νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ γίνεται χωρὶς παρεμβολὴ τοίχου, ἀλλὰ μὲ ζευγὸς πεσσῶν καὶ ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐξωνάρθηκα μὲ ζευγὸς πεσσῶν ἐγκάρσια τοποθετημένων. Τὸ ζευγὸς τῶν πεσσῶν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τὸ ἀνατολικὸ ζευγὸς πεσσῶν τοῦ νάρθηκα ἔχουν

ἀποτετμημένες τὶς γωνίες. Τὰ ἀνοίγματα μεταξὺ τῶν πεσσῶν κατὰ τὸ μήκος τοῦ ναοῦ γεφυρώνονται μὲ τόξα τῶν ὁποίων οἱ κλεῖδες βρίσκονται σὲ ὕψος 3.30 μέτρα.

Τὸ μεσαῖο κλίτος καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική καμάρα πού διακόπτεται πρὸ τοῦ τέμπλου ἀπὸ τὴν ἰσοῦψή ἐγκάρσια καμάρα (εἰκ. 5). Οἱ κλεῖδες αὐτῶν βρίσκονται σὲ ὕψος 6.45 μέτρα ἀπὸ τὸ δάπεδο. Στὸ σημεῖο διασταυρώσεως τῶν δύο καμαρῶν ὑψώνεται ἡ τρουλοκαμάρα πού ἔχει διεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 6). Ἡ κλεῖδα τῆς φθάνει σὲ ὕψος 8.60 μέτρα. Τὰ πλάγια κλίτη καλύπτονται μὲ χαμηλότερους ἡμικυλίνδρους κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Ἡ πρόσβαση στὸν ναὸ γίνεται ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα. Ὑπάρχουν ὅμως δύο θύρες στὸν κυρίως ναό, στὸν βόρειο τοῖχο (ὅπου ἡ βόρεια πτέρυγα τῆς στοᾶς) καὶ στὸν νότιο τοῖχο. Ἐπίσης, μία θύρα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ, ἡ διάνοιξη τῆς ὁποίας εἶναι μεταγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Ἡ θύρα πού ἀνοίγεται στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει ἐξωτερικὰ λίθινο ὀριζόντιο ἀνώφλι καὶ ψηλότερα κόγχη ὀρθογωνικῆς διατομῆς μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη πρὸς τὰ ἄνω. Ὅλες οἱ θύρες ἔχουν πρόσφατα ἀντικατασταθεῖ. Ἡ πρόσβαση στὸ συγκρότημα ἀπὸ τὸν δρόμο γίνεται ἀπὸ τὴν βόρεια πλευρὰ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῆς στοᾶς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν νότια πλευρὰ τῆς ἴδιας πτέρυγας γίνεται ἡ ἐξόδος πρὸς τὸ κοιμητήριον.

Ὁ νάρθηκας εἶναι τριμερής. Ὁ χωρισμὸς του κατὰ μήκος σὲ τρία μέρη πού ἀντιστοιχοῦν στὰ κλίτη τοῦ ναοῦ γίνεται μὲ δύο ἡμικυκλικὰ τόξα πού στηρίζονται ἀφ' ἑνὸς στοὺς δύο πεσσούς πού χωρίζουν τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου στοὺς δύο πεσσούς πού χωρίζουν τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐξωνάρθηκα. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα καλύπτεται μὲ ἡμικύλινδρο κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ τὰ πλάγια μὲ σταυροθόλια.

Τὸ ἄκρο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐνισχύεται μὲ σφενδόνιο πλάτους 60 ἐκατ. πού στηρίζεται στὸ ἀνατολικὸ ζευγὸς πεσσῶν τοῦ νάρθηκα. Ὁμοίως ἐνισχυτικὸ τόξο, μεταβλητοῦ ὅμως πλάτους (65-75 ἐκ.), ὑπάρχει στὴν δυτικὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα πού στηρίζεται στὸ ζευγὸς τῶν ἐγκάρσιων πεσσῶν. Οἱ κλεῖδες τῶν τόξων αὐτῶν βρίσκονται σὲ ὕψος 4.65 μέτρα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ.

Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένοι. Ἀνεπίχριστη ἔμεινε μόνον ἡ τοιχοποιία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βόρειας πτέρυγας τῆς στοᾶς. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἐντοπίζονται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ περιορισμένη ἔκταση. Τὰ δάπεδα ἔχουν ὅλα ἀντικατασταθεῖ μὲ νεώτερα πλακίδια. Στὴν δυτικὴν πτέρυγα τῆς στοᾶς μόνο διατηρεῖται τὸ παλαιὸ δάπεδο ἀπὸ μεγάλες πλάκες ὀρθο-

τινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, Καβάλα 1988, σποράδην.

Εἰκ. 1. Μεγάλη Παναγιά. Βορειοανατολική ἄποψη τῆς μονῆς.

γωνικοῦ σχήματος, στὶς ὁποῖες παρεμβάλλονται ἄλλες μικρότερες μὲ ἀκανόνιστο σχῆμα.

Στὴν τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ὑπῆρχαν ἄλλοτε ἓνα δίλοβο παράθυρο στὴ μεσαία καὶ ἀπὸ ἓνα μονόλοβο στὶς πλάγιες πλευρές, φραγμένα σήμερα μὲ λιθοδομή. Ἡ πρόθεση φωτίζεται ἀπὸ στενὸ δίλοβο παράθυρο μορφῆς πολεμίστρας. Στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος δὲν σώζεται ἡ ἀρχικὴ κατασκευή. Διατηροῦνται ἴχνη τῶν λοβῶν καὶ τὸ τόξο πὺν τοὺς περιβάλλει. Ὁ κιονίσκος πὺν χωρίζε τοὺς λοβοὺς ἔχει ἀφαιρεθεῖ.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ κυρίως ναοῦ γίνεται ἀπὸ τρία παράθυρα στὰ ἀετώματα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ (βόρεια, νότια καὶ δυτικὴ), δύο παράθυρα στὰ ἀετώματα τῆς τρουλοκαμάρας, δύο ὀρθογωνικὰ παράθυρα ἀνοιγμένα μεταγενέστερα στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἓνα μικρὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα (μονόλοβο)

στὸν νότιο τοῖχο. Στὸν νάρθηκα ὑπάρχουν δύο παράθυρα ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἀνὰ ἓνα στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο, μεταγενέστερα.

Ἡ ἐπικάλυψη τῶν στεγῶν τοῦ ναοῦ γίνεται μὲ κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν ἡ προστασία ἀπὸ τὰ ὄμβρια στὰ σημεῖα τομῆς τῆς στέγης μὲ τὰ τύμπανα τῶν ἀετωμάτων καὶ μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους τῆς τρουλοκαμάρας δὲν εἶναι γνωστός, διότι ἡ στέγη εἶναι πλήρως ἀνακατασκευασμένη. Στὰ σημεῖα συναντήσεως τῆς στέγης μὲ τοὺς τοίχους ὑπάρχει γέισο ἀπὸ τρεῖς ἐπάλληλες σειρὲς πλίνθων, οἱ ὁποῖες στὶς κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι τοποθετημένες ἐκφορικὰ¹². Ἐχὼ τὴ γνώμη ὅτι οἱ ἐκφορικὰ τοποθετημένες σειρὲς πλίνθων δὲν εἶναι οἱ ἀρχικὲς.

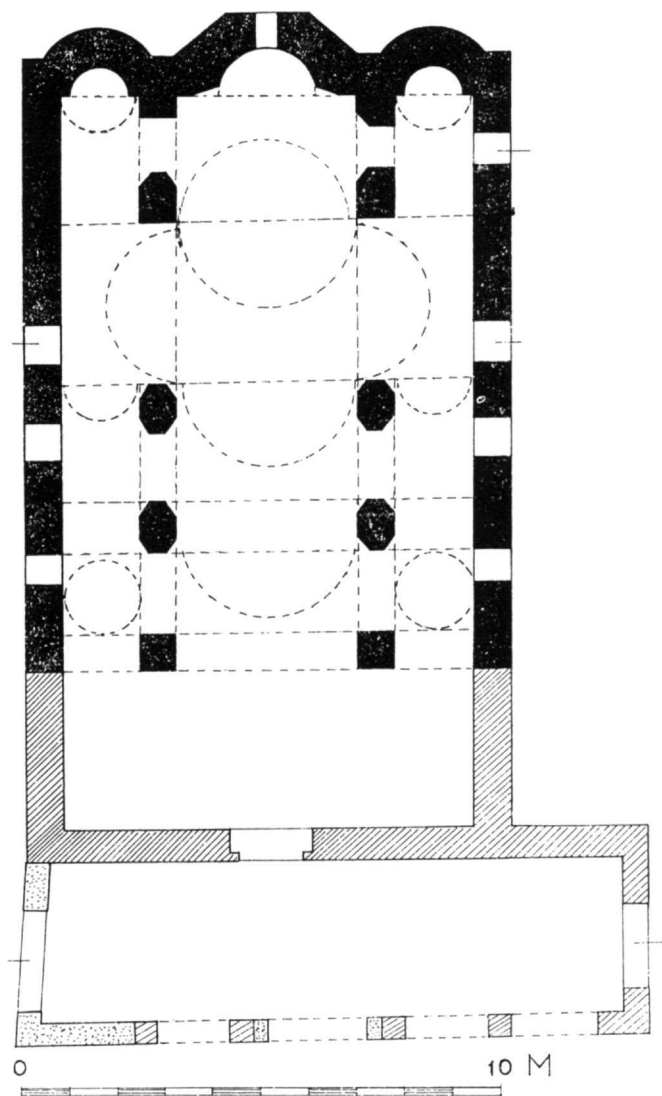
12. Μολονότι οἱ ναοὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου εἶναι κτίσματα

Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι σανιδωτὸ καὶ καλύπτει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπίστεψή του, ὁ σταυρός, τὰ λυπηρὰ καὶ οἱ δράκοντες ποὺ τὰ στηρίζουν εἶναι ξυλόγλυπτα. Ὑπάρχουν ἀκόμη ξύλινος δεσποτικὸς θρόνος καὶ ξύλινος ὀκτάπλευρος ἄμβων.

Οἰκοδομικὴ τεχνικὴ

Ἡ τοιχοποιία στὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ εἶναι κατασκευασμένη κατὰ τὸ χαλαρὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα¹³ μὲ συνεχεῖς ὀριζόντιες στρώσεις λίθων ποὺ χωρίζονται ἀπὸ στρώσεις μὲ μονὲς πλίνθους. Στοὺς κατακόρυφους ἄρμους ὑπάρχουν ζεύγη πλίνθων τοποθετημένων κατακόρυφα μὲ παρεμβολὴ ἄφθονου κονιάματος (εἰκ. 8). Γενικὰ ἡ τοιχοποιία εἶναι ισόδομη ἀλλὰ χωρὶς αὐστηρὴ κανονικότητα. Οἱ λίθοι εἶναι στοιχειωδῶς ὀρθογωνισμένοι καὶ ἔχουν τὶς γωνίες στρογγυλεμένες. Τὸ πάχος τῶν τοίχων ποικίλλει ἀπὸ 55 ἕως 83 ἐκατ.

Τὸ χαλαρὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας τῆς Μεγάλῃς Παναγίας μὲ παρεμβολὴ ἀπλῆς σειρᾶς πλίνθων στοὺς ὀριζόντιους ἄρμους καὶ ζεύγους κατακόρυφων πλίνθων στοὺς κατακόρυφους ἄρμους εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι προσέφερε τὴν ἀπαιτούμενη διάσταση γιὰ τὴ στερέωση τῶν ἱκριωμάτων. Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἱκριωμάτων οἱ ὑποδοχῆς σφραγίζονταν μὲ τὴν παρεμβολὴ δύο κατακόρυφων πλίνθων¹⁴. Τὸ σύστημα αὐτὸ χαρακτηρίζει τὴν τοιχοποιία πολλῶν μνημείων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ἰδιαίτερα τὸ δεύτερο μισό. Τὴν ἴδια ἐποχὴ διαδόθηκε στὶς γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας. Ἀπαντᾷ στὸ Κάστρο τῆς Ἄρτας (πρὶν ἀπὸ τὸ 1271)¹⁵, στὴν Κόκκινη Ἐκκλησιά (Μονὴ Βελλᾶς) στὴ Δροσσοπηγὴ (Βουλγαρέλι) Ἄρτας (περίπου τοῦ 1281)¹⁶, στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας (1283-1296)¹⁷, στὸν

Εἰκ. 2. Μεγάλῃ Παναγία. Κάτοψη Δ. Πάλλα.

τῶν χρόνων μετὰ τὸ 1200 ἔχουν ὅλοι γενικῶς πλίνθινα γείσα κατὰ τὴν παράδοση τῆς Πρωτεύουσας καὶ ὄχι πώρινα, ὅπως οἱ ναοὶ τῆς νότιας Ἑλλάδας, βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης» *ABME B'* (1936), σ. 135. Ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ λείπουν τὰ πλίνθινα ὀδοντωτὰ γείσα ποὺ εἶναι γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, βλ. G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 264-267.

13. Τὸ χαλαρὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας εἶναι γνωστὸ στὴ ναοδομία τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῆς Ἡπείρου ἤδη ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. Κ. Τσουρῆ, ἔ.ἀ., σ. 27. Ἀπαντᾷ στὴν Παναγία Κορακονησίας (τέλος 10ου αἰῶνα)· Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 142 καὶ πίν. 35β, στὴν Ἁγία Σοφία Μόκισσας, Δ. Κωνσταντῖος, «Νεώτερα στοιχεῖα σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς Αἰτωλοακαρνανίας», *Ἠπειρωχρον* 23 (1981), σ. 275 καὶ Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 24β, στὴν Παναξιῶτισσα Γαβρολίμνης (τελευταῖο τέταρ-

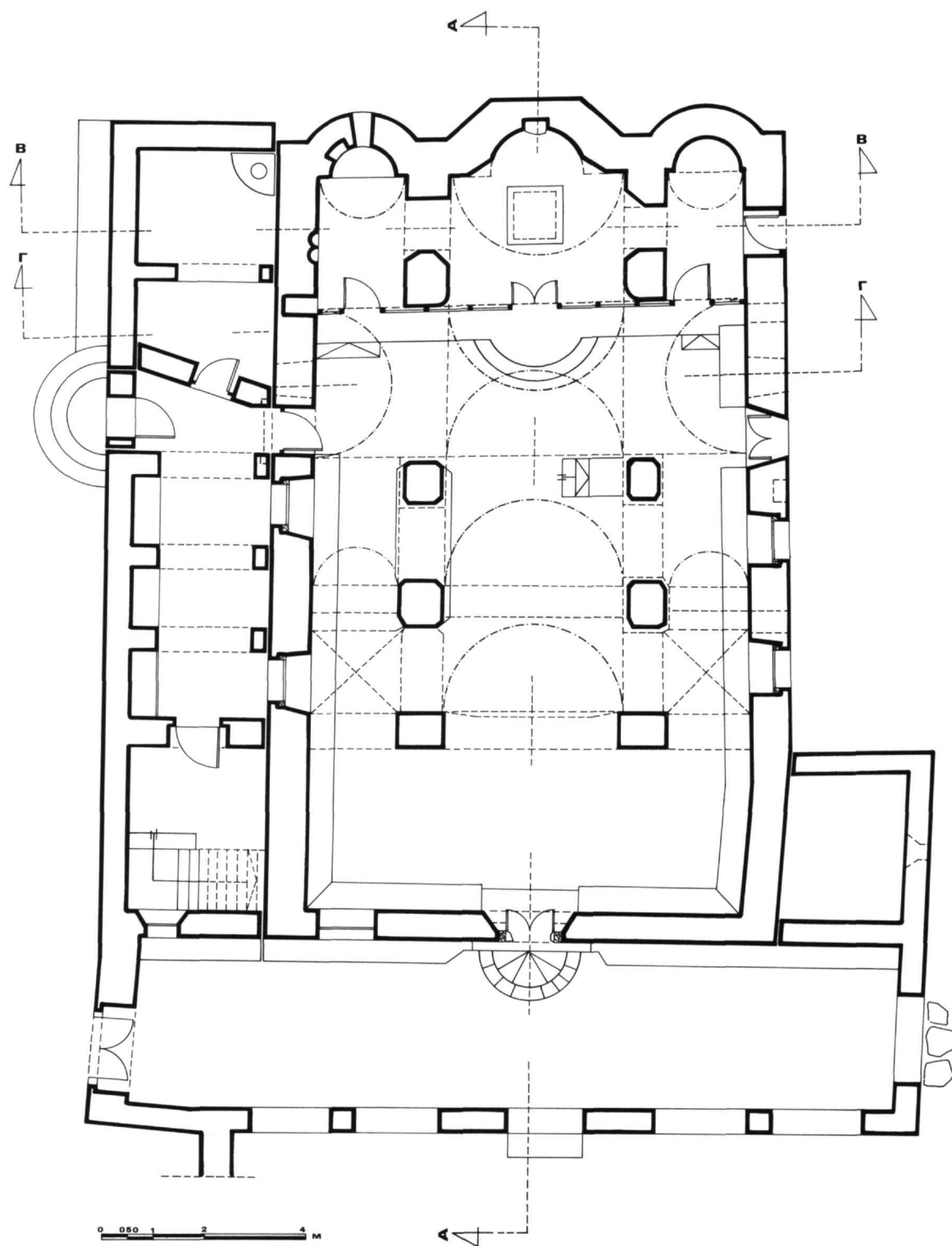
το 10ου αἰῶνα), Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., πίν. 48-49 καὶ στὸν Ἅγιον Δημήτριο Βαράσοβας, Ἀ. Ὁρλάνδος, «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας», *ABME A'* (1935), σ. 106.

14. Πὰ τὴν τεχνικὴ τῆς στερεώσεως τῶν ἱκριωμάτων στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. Γ. Βελένη, ἔ.ἀ., σ. 13-44. Ἰδιαίτερα γιὰ τὶς τοιχοποιίες τῶν μνημείων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου σ. 29-30.

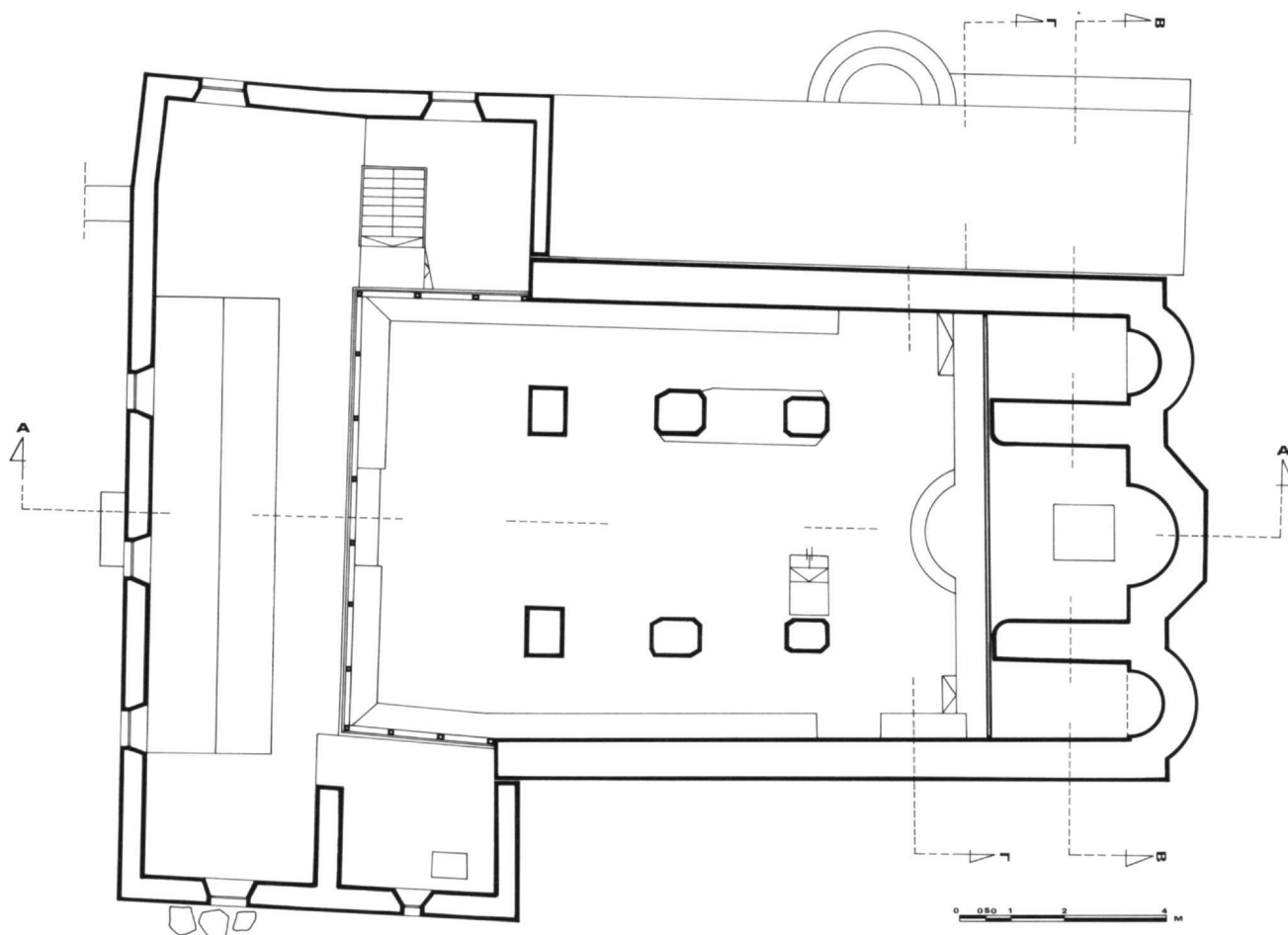
15. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ABME B'* (1936), σ. 155 (εἰκ. 5).

16. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἠπειρωχρον* 11 (1927), σ. 156-157. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 17α, 59β. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 36-39.

17. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 29 καὶ εἰκ. 21. Ἐπίσης C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1985, πίν. 28. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 81α.

Εἰκ. 3. Μεγάλη Παναγιά. Κάτοψη ναοῦ (ὑπάρχουσα κατάσταση).

Εικ. 4. Μεγάλη Παναγία. Κάτοψη γυναικωνίτη (υπάρχουσα κατάσταση).

Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ἀρτας¹⁸, στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Τουρκοπάλουκο (Κυψέλη) Πρέβεζας¹⁹, στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ κοντὰ στὴν Καστοριά (1296 κέ.)²⁰, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Ἀχρίδας²¹, στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδας (ἔξωνάρθηκας)²², στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Prilep²³ καὶ ἀλλοῦ. Ὁ ναὸς στερεῖται κρηπίδας. Ἡ τοιχοδομία τῶν θόλων δὲν φαίνεται διότι ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος.

18. Ὅπου ὑπάρχουν λίθοι (λίγοι στὴ νότια καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ) περιβάλλονται μὲ διπλὴ σειρὰ πλίνθων καὶ στοὺς ὀριζόντιους καὶ στοὺς κατακόρυφους ἄρμους· Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀρτῆς», *ABME B'* (1936), σ. 118-119, C. Mango, ἔ.ἀ., πίν. 210.

19. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100α, β.

20. E. Stikas, *Une Église des Paléologues aux environs de Kastoria*, *BZ* 51 (1958), σ. 102.

21. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., σ. 30 καὶ σημ. 5.

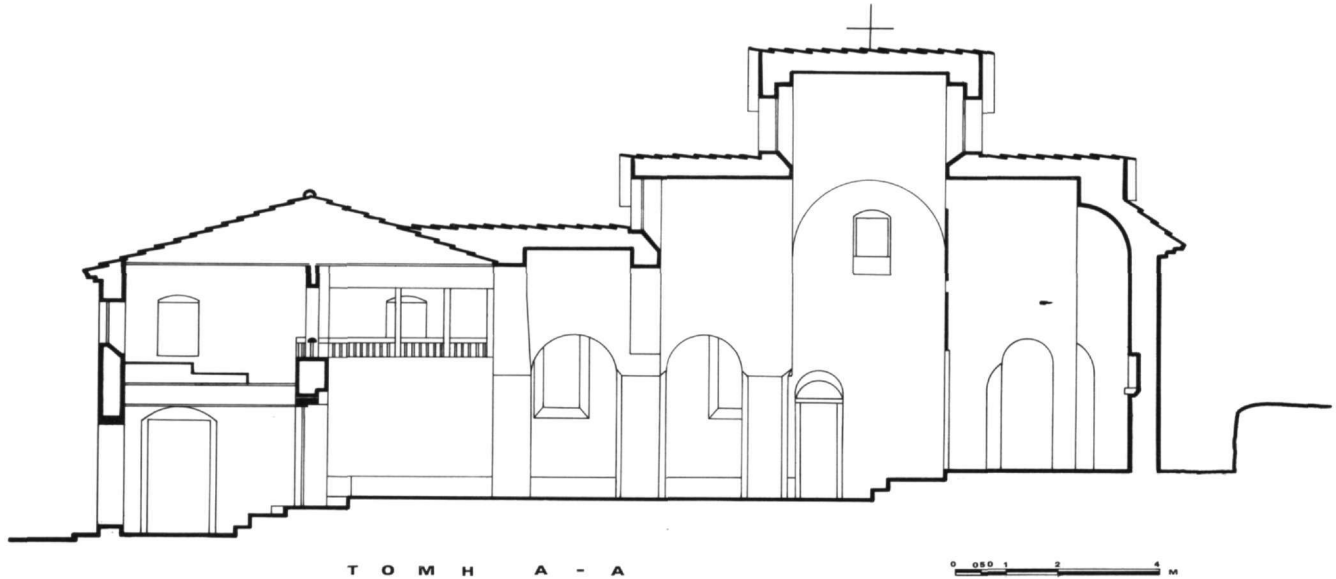
22. C. Mango, ἔ.ἀ., πίν. 256 καὶ Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 102α.

Τυπολογία

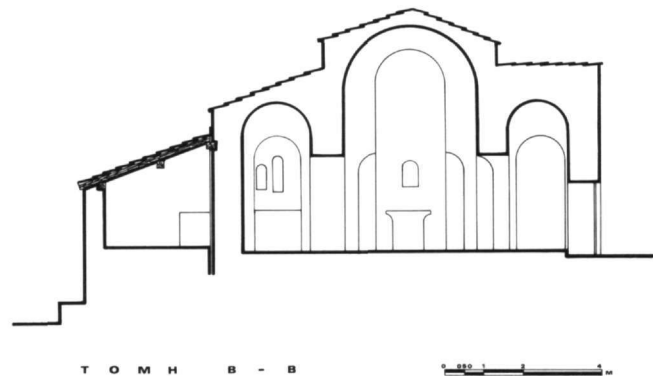
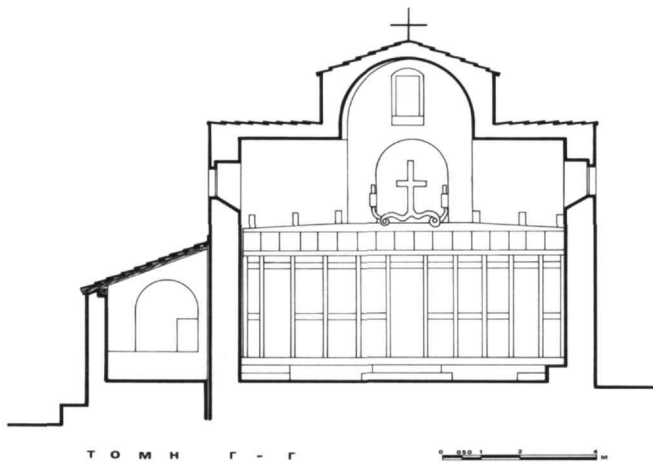
Τυπολογικὰ ὁ ναὸς τῆς Μεγάλης Παναγίας παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, διότι ἀνήκει στὸν σπάνιο ναοδομικὸ τύπο τῶν τρίκλιτων τρουλοκαμάρων ναῶν²⁴ (ἀναλογία πλάτους κεντρικοῦ πρὸς τὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν 2/1), μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Μολονότι τὸ ἐγκό

23. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 70α.

24. Ὁ τύπος μελετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ ὀνομασία του καθὼς καὶ ὁ ὅρος «τρουλοκαμάρα», βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας*, Ἀθήνα 1922, σ. 39, τοῦ ἰδίου, «Οἱ Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος», *ABME A'* (1935), σ. 50-52. Κατὰ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο ἡ τρουλοκαμάρα εἶναι ἓνας ἀπλοποιημένος ἐπαρχιακὸς τύπος ὀρθογώνιου τρούλου ποῦ προέκυψε ἀπὸ πρακτικούς καὶ αἰσθητικούς λόγους, μὲ αἰσθητικὴ ἀξία κατώτερη ἀπὸ τοὺς ἄλλους τύπους τρούλων, A. C. Orlandos, «Eine Unbeachtete Kuppelform», *BZ* 30 (1929-30), σ. 573. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ

Εἰκ. 5. Μεγάλη Παναγιά. Τομή κατά μήκος (Α-Α) (υπόχουσα κατάσταση).

Εἰκ. 6-7. Μεγάλη Παναγιά. Ἐγκάρσιες τομές (Γ-Γ) καί (Β-Β) (υπόχουσα κατάσταση).

σιο κλίτος της εἶναι λίγο στενότερο (πλάτος 3 μ.) ἀπὸ τὸ κατὰ μήκος (πλάτος 3.45 μ.), πράγμα ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν τοποθέτηση τῆς τρουλοκαμάρας ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ἢ τρουλοκαμάρα ἐκτείνεται παράλληλα μὲ τὸν κατὰ μήκος ἄξονα, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ σφαιρικῶν τριγώνων. Ἔτσι ἡ ὑπερύψωση τῆς τρουλοκαμάρας πάνω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο κυλινδρικό θόλο ἐμφανίζει ἐξωτερικὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα κλιμάκωση τῶν ὀγκῶν τοῦ ναοῦ. Ἔως σήμερα τρίκλιτοι τρουλοκάμαροι εἶναι γνωστοὶ μόνον: ἡ Ἐπισκοπὴ Σκύρου στὴ μεταγενέστερη μορφή της μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά²⁵, ἡ Κάτω Παναγιά Ἀρτας (13ος αἰ.)²⁶, ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὸ Τουρκοπάλλικο (1242)²⁷, ἡ Ἁγία Τριάς Ἀδάμαντος Μήλου (17ος ἡ

πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι οἱ ὀρθογωνικοὶ τροῦλοι ἐμφανίσθηκαν παράλληλα μὲ τοὺς κυλινδρικοὺς καὶ τοὺς πολυγωνικοὺς τροῦλους. Τὸ πλεονέκτημά τους εἶναι ὅτι προσαρμόζονται σὲ ὅλους τοὺς τύπους τῶν ναῶν.

25. Χ. Μπούρας, «Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου», ΔΧΑΕ Β' (1960-61), σ. 68-70. Ἐδῶ ἡ τρουλοκαμάρα ἀντικατέστησε παλαιότερο τροῦλο.

26. Γ. Λαμπάκης, ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 89-92. G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 50, 51, εἰκ. 24. A. Orlandos, ἔ.ἀ., σ. 577-582. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Οἱ Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος», ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 41, 51 καὶ εἰκ. 9ν, τοῦ ἰδίου, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀρτης», ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 70-87.

27. Ἀ. Χατζηνικολάου, «Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἠπείρου», ΑΔ 21 (1966), σ. 295 καὶ πίν. 298α, β, γ. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100α, β.

Εἰκ. 8. Μεγάλη Παναγιά. Νότια ὄψη.

ἀρχὲς 18ου αἰ.)²⁸, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου (τέλος 16ου ἢ ἀρχὲς 17ου αἰ.)²⁹, ἡ Παναγία (Κοίμηση) Λεβιδίου Ἀρκαδίας σὲ δεύτερη φάση³⁰ καὶ ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὸ Μαυρομάτι Βοιωτίας³¹, μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο.

Τρουλοκάμαροι μὲ τὴν τρουλοκαμάρα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, ὅπως καὶ ἡ Μεγάλη Παναγιά, ὑπάρχουν ἀκόμη ὀρισμένοι ναοὶ τοῦ τύπου τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ. Συγκεκριμένα, τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονῆς Σαγματᾶ Βοιωτίας (ἐποχῆς Τουρκοκρατίας)³², ὁ Αἰ-Λέος στὸ Μπρίκι Μάνης (11ος αἰ.)³³, ἡ

28. Δ. Βασιλειάδης, «Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος», *ΕΕΒΣ* Λ' (1960-1961), σ. 169 (εἰκ. 1).

29. Κ. Οἰκονόμου, «Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου», *Ἐκτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Ἀνακινώσεων, Ἀθήνα 1986*, σ. 49-50, τοῦ ἰδίου, «Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου», *ΑΡΜΟΣ*. Τιμητικὸς τόμος στὸν Καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ Πανεπιστήμιο. Θεσσαλονίκη. Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, τόμ. Β', 1990, σ. 1293-1349.

30. Α. Orlandos, ἑ.ἀ., σ. 577-580. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Οἱ Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος», *ΑΒΜΕ* Α' (1935), σ. 51 (εἰκ. 9, 1ν),

Ἄ. Τζάκου, «Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὸ Πάνιο Ὄρος Ἀττικῆς», *Ἐκκλησίαι* 1, σ. 210.

31. Κ. Οἰκονόμου, «Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ διερεύνηση τοῦ Ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὸ Μαυρομάτι Βοιωτίας», *Δέκατο Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακινώσεων, Ἀθήνα 1994*, σ. 33-34.

32. Ἐσωτερικὰ τὸ μνημεῖο εἶναι μονόκλιτο τρίκογχο, Ἄ. Ὁρλάνδος, «Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ», *ΑΒΜΕ* Ζ' (1951), σ. 106-110.

33. Ν. Δρανδάκης, «Ὁ Ναὸς τοῦ Ἀἰ-Λέου εἰς τὴν Μάνην», *ΔΧΑΕ* ΣΤ' (1970-72), σ. 147 (σχ. 1), 148 (σχ. 2), 149 (σχ. 3) καὶ πίν. 43.

Εικ. 9. Μεγάλη Παναγιά. Ανατολική όψη.

Ζωοδόχος Πηγή Πανίου ὄρους Ἀττικῆς (ἐποχῆς Τουρκοκρατίας)³⁴, ἡ Καθολικὴ Ἀφάντου Ρόδου (17ος αἰ.)³⁵ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Σατοῖ Τσελεμπὶ Μεσσιζιδ) Ρόδου (Τουρκοκρ.)³⁶. Ἐπίσης, ναοὶ δίχως τυπολογικὴ ἔνταξη, ὁ Ἀστροτήγος Κρήτης³⁷ καὶ ὁ Ταξιάρχης στὸ Πολύγωνο Ἀττικῆς σὲ δευτέρη φάση³⁸. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι τὸ μόνον μνημεῖο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Μεγάλη Παναγιά παρουσιάζει ἀπόλυτη τυπολογικὴ ὁμοιότητα εἶναι ἡ Ἐπισκοπὴ Σκύρου (τρίκλιτος τρουλοκαμάρος ναὸς μὲ τὴν τρουλοκαμάρα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, σὲ ἀντικατάσταση παλαιότερου τρούλου). Ἡ ὁμοιότητα εἶναι

μάλλον συμπτωματική. Τὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα διαφοροποιεῖται μὲ τὸν χωρισμὸ του ἀπὸ τὰ παραβήματα μὲ τοίχους ποὺ διατρυπῶνται ἀπὸ τοξωτὲς πυλίδες. Αὐτὸ ἰσχύει στὶς περισσότερες βυζαντινὲς βασιλικές· πρβλ. Βλαχέρνα καὶ Μέντζενα, βασιλικὲς Βυζαρίου, Ζούρτσας, Πρωτάτου, Ἁγίου Ἀχιλλείου Πρέσπας, Manastir, Ἁγ. Εὐθύμιο Θεσσαλονίκης, Γλυκεὸς, Ἀγία Θεοδώρα Ἀρτης, Ἁγ. Δημήτριο Ἡλίδας, Παλαιοκατούνα, Ἀγία Σοφία Νίκαιας³⁹, Βλαχέρνες Ἡλείας⁴⁰, Μητρόπολη Μυστρᾶ⁴¹ κ.ἄ. Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ ἀπολήγουν τρεῖς κόγχες, τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν παραβημάτων (εἰκ. 9).

34. Ἀ. Τζάκου, ἔ.ἄ., σ. 209-215.

35. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), σ. 25 (εἰκ. 20), 89.

36. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἄ., σ. 89, 97 (εἰκ. 82), 98 (εἰκ. 84).

37. Ἐδῶ ἡ τρουλοκαμάρα προεκτείνεται καὶ μετατρέπεται σὲ μακρὰ κατὰ μῆκος ὑψηλὴ καμάρα, G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, 2, Venezia 1908, εἰκ. 178.

38. Τὸ μνημεῖο παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀντίστοιχα Ροδιακά. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω», *ΕΜΜΕ*, τεύχ. 3 (1933), σ. 132 (εἰκ. 169), Ἀ. Τζάκου, ἔ.ἄ., σ. 210.

39. Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἄ., σ. 132 καὶ σημ. 4.

40. Ἀ. Ὁρλάνδος, *ΑΕ* 1923, σ. 8.

41. G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 17 (εἰκ. 13).

Εἰκ. 10. Μεγάλη Παναγιά. Ἡ τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Εἰκ. 11. Μεγάλη Παναγιά. Ἡ ἀψίδα στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς τρίπλευρης κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Οἱ περισσότεροι βυζαντινοὶ ναοί, πλὴν τῶν σταυροσχημάτων καὶ ἐκείνων πού ἔχουν περιορισμένες διαστάσεις, ἔχουν κατὰ κανόνα τρεῖς ἀψίδες προσαρτημένες στὴν ἀνατολική πλευρά⁴². Ἡ ὑπαρξὴ τριῶν κογχῶν προσκολλημένων ἐξωτερικὰ στὴν ἀνατολική ὄψη τῆς Μεγάλης Παναγίας, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ κεντρικὴ τρίπλευρη καὶ οἱ ἄλλες δύο ἡμικυκλικές εἶναι ἰδιομορφία πού ἀπαντᾷ στὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου μόνο στὴ Βλαχέρνα τῆς

Ἄρτας, στὴν ὁποία ἡ κόγχη τῆς προθέσεως κάτω μὲν εἶναι ἡμικυκλική, πάνω δὲ πεντάπλευρη⁴³.

Στὸν τριμερὴ νάρθηκα τῆς Μεγάλης Παναγίας σημειώσαμε τὴν κάλυψη τῶν πλάγιων διαμερισμάτων μὲ σταυροθόλια. Τὰ σταυροθόλια ἐφαρμόσθηκαν σὲ πολὺ λίγα μνημεῖα κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους⁴⁴. Στους ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας⁴⁵, στὴν Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἄρ-

42. Γιὰ τὸ θέμα βλ. σχετ. Ch. Delvoye, «Études d'Architecture Paleochrétienne et Byzantine, 2. L'abside», *Byzantion* XXXII (1962), σ. 291-310, 489-547. Ἐπίσης Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 134, ὅπου ἀναφέρονται βυζαντινοὶ ναοὶ κατ' ἐξαίρεσιν μὲ μία ἀψίδα, σημ. 2 (τρίκλιτες βασιλικές) καὶ σημ. 3 (ὀκτάστυλοι καὶ μεταβατικοὶ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένοι ναοί).

43. Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 21 καὶ σχ. 7. Ὁ Δ. Πάλλας ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐντελὴς ἀσυνήθιστη διάταξη τοῦλάχιστον στὴ Βλα-

χέρνα θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ἐπιδίωξη τῶν μαστόρων τῆς Ἄρτας νὰ δημιουργήσουν πολλαπλότητα στὶς μορφές καὶ ζωγραφικὲς ἐντυπώσεις, βλ. D. Pallas, «Epirus», *RbK* II (1971) στ. 278 καὶ 235. Ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. Ch. Delvoye, ἔ.ἀ., σ. 537 (σημ. 2).

44. Χ. Μπούρας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, 2ος τόμος, Ἀθήνα 1994, σ. 420.

45. Ἰσόγειο: σὰ τέσσερα ἀκραῖα διαμερίσματα τοῦ νάρθηκα καὶ

Εἰκ. 12. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ δίλοβο παράθυρο τῆς μεσαίας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Εἰκ. 13. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ δίλοβο παράθυρο στὴν κόγχη τῆς προθέσεως.

τας⁴⁶ καὶ στὴν Παλαιοκατοῦνα Αἰτωλοακαρνανίας⁴⁷. Ἐνδιαφέρουσα τυπολογικὴ λεπτομέρεια στὸ μνημεῖο ἀποτελεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χωρίζεται ὁ νάρθηκας ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, ὅχι μὲ παρεμβολὴ τοίχου, ἀλλὰ μὲ παρεμβολὴ δύο πεσσῶν⁴⁸.

Μορφολογία

Στὴ σύνθεση τοῦ κτιρίου τῆς Μεγάλης Παναγίας ἔχουν εἰσαχθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων νεώτερα στοιχεῖα (ἐξωνάρθη-

κας, στοά, ὀστεοφυλάκιο, κωδωνοστάσιο)· ἐπίσης ἔγινε ἀνακατασκευὴ τῆς στέγης. Οἱ ἐπεμβάσεις ἀλλοίωσαν τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κτιρίου. Τὰ στοιχεῖα ὅμως ποὺ προσ-
αρτήθηκαν ἔχουν λειτουργικὸ χαρακτήρα καὶ ἡ προ-
σθήκη τους στὸν ἀρχικὸ πυρήνα ἔδωσε ἐνδιαφέρουσα
ἐξωτερικὴ μορφή στὸ μνημεῖο.

Ἡ τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἐμφανίζει πλα-
στικότητα στὶς πλευρές της (εἰκ. 10). Πάνω ἀπὸ τὸ δίλοβο
παράθυρο καὶ τὸ περιβάλλον τόξο σχηματίζεται τοξωτὸ
πλίνθινο ἀψίδωμα στὸ τύμπανο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει

στὰ δύο ἀκραῖα τοῦ κάθε παρεκκλησίου. Γυναικωνίτης: στὰ τέσ-
σερα στενολογικὰ διαμερίσματα, βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Παρηγορή-
τισσα τῆς Ἀρτης*, ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 26 (εἰκ. 18), 49 (εἰκ. 44).

46. Στὰ διαμερίσματα τῆς ἀνοικτῆς στοᾶς: Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀρτης», *ΑΒΜΕ Β'* (1936), σ. 90 (εἰκ. 3).

47. Ἄλλοτε καλύπτονταν μὲ σταυροθόλια τὰ τρία διαμερίσματα

ἐκάστου τῶν πλαγίων κλιτῶν· σήμερα μόνον τὸ ἀνατολικὸ διαμέ-
ρισμα τοῦ κάθε κλίτους: Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς
Αἰτωλοακαρνανίας», *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 23 (εἰκ. 2), 25.

48. Πὰ τὸν χωρισμὸ τοῦ νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μὲ κίονες ἀντὶ
τοίχου βλ. Ἀ. Πασαλῆ, «Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίου καὶ Ἐλασ-
σόνος. Συμβολὴ στὴ Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική», *ΕΕΠΣΑΠΘ*.

Εἰκ. 14. Μεγάλη Παναγιά. Τὰ παράθυρα στὴ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ στὸ δυτικὸ ἀέτωμα τῆς τρουλοκαμάρας.

κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Τὸ παραπάνω ἀψίδωμα παίζει ρόλο ἀνακουφιστικὸ καὶ διακοσμητικὸ συγχρόνως. Στὶς πλάγιες πλευρὲς ἀνοίγονται ἀψίδες (τειχισμένες σήμερα, ἄλλοτε ὅμως περιέβαλλαν μονόλοβα ἀνοίγματα) (εἰκ. 11), χαμηλότερες ἀπὸ τὸ τόξο πὺν περιβάλλει τὸ δίλοβο ἀψίδωμα τῆς μεσαίας πλευρᾶς (εἰκ. 12). Ἡ διάπλαση αὐτὴ τῆς τρίπλευρης κόγχης τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον μορφολογικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Δεσποτάτου καὶ παρέχει πρόσθετο κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ.

Ἡ τρίπλευρη ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μὲ τὰ ἀψιδώματα στὶς πλάγιες πλευρὲς τῆς χαρακτηρίζει τὴ ναοδο-

μία τῆς Μακεδονίας, στὴν ὁποία εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα⁴⁹. Τὰ ὁμοιόμορφα παράθυρα στὶς τρίπλευρες κόγχες εἶναι κανόνες στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Σὲ δύο ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου στὸν Ἅγιον Στέφανον Ριβίου (ἀρχῶν 13ου αἰ.)⁵⁰ καὶ στὸν Προφήτη Ἡλία Παλαιοκατοῦνας⁵¹ ὑπάρχει τρίπλευρη ἀψίδα Ἱεροῦ Βήματος μὲ τρία μονόλοβα ἰσοῦν ψῆ παρὰ-θυρα, ἀπὸ ἓνα σὲ κάθε πλευρᾷ⁵². Εἰδικὰ ὅμως ἡ τρίπλευρη ἀψίδα μὲ ἀψιδώματα στὶς πλάγιες πλευρὲς διαφορετικοῦ ὕψους ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ὑπερυψωμένου τόξου πὺν περιβάλλει τὸ παράθυρον τῆς κεντρικῆς πλευρᾶς εἶναι ἐπινόησιν τῶν συνεργείων πὺν δούλεψαν στοὺς

Παράρτ. ἀρ. 30 τοῦ ΙΓ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 624-625.

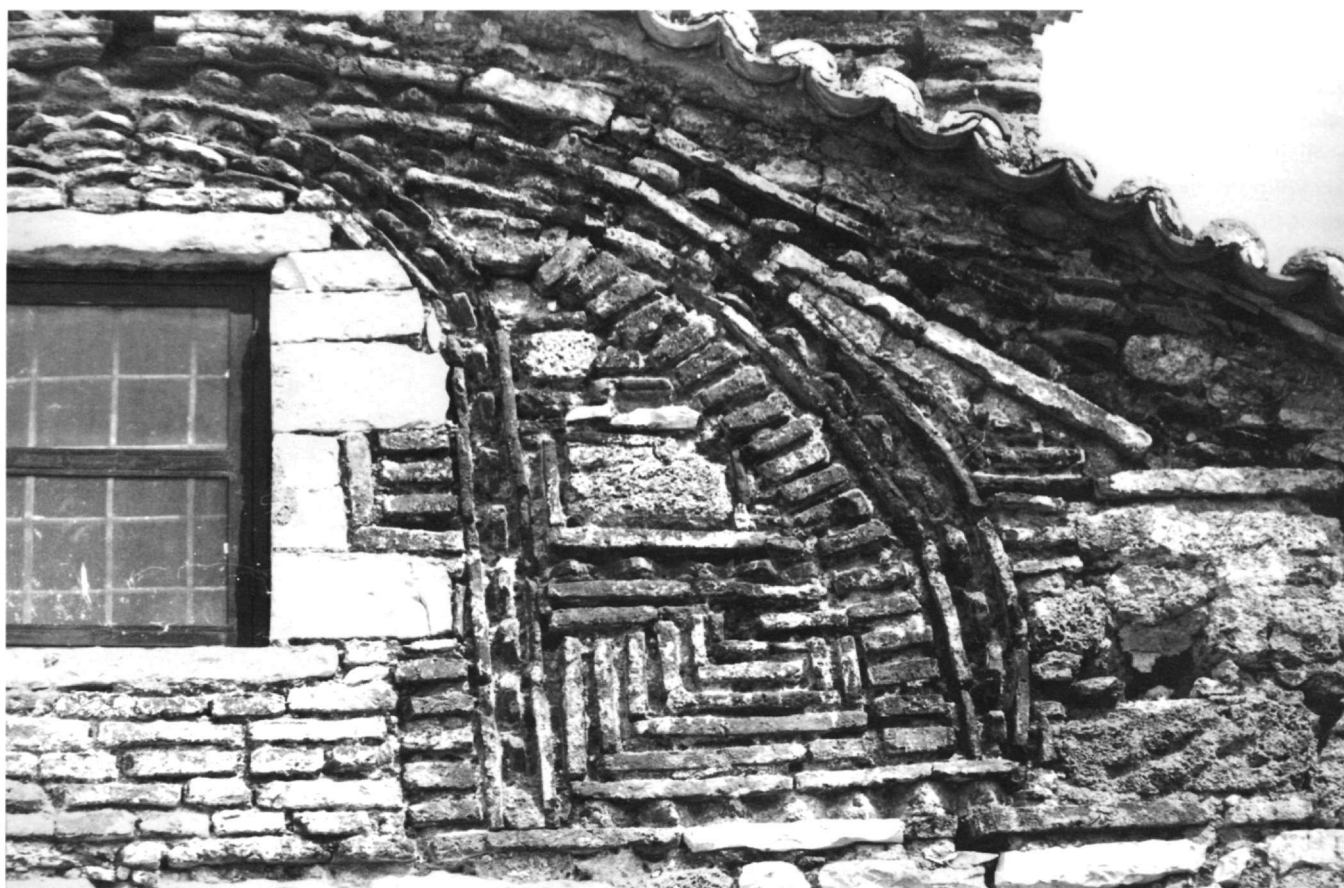
49. Ἅγιος Δημήτριος Αἰανῆς, βλ. G. Velenis, *Thirteenth Century architecture in the Despotat of Epirus: The Origins of the School. Studenica*, σ. 279-285, περὶλ. στὰ σερβικά. Ἐπίσης Κ. Τσουρῆ, ἔ.ἀ., σ. 13 καὶ σημ. 40, ὅπου ἀναφέρονται ὑστεροβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἡπείρου πὺν ἀκολουθοῦν τὴ μεσοβυζαντινὴ

παράδοσιν.

50. Χ. Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ*, τόμ. Γ' (1968), σ. 43, 55, εἰκ. 1, πίν. ΙΙΒ.

51. Π. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἡπείρου», *ΑΔ* 27 (1972), σ. 471-472 καὶ πίν. 411β.

52. Στροφή σὲ πρώιμη περίοδο. Διατήρησιν τῆς παραδόσεως.

Εἰκ. 15. Μεγάλη Παναγιά. Νότια κεραία τοῦ σταυροῦ. Τὸ περὺγιο τοῦ παραθύρου.

ύστεροβυζαντινούς ναούς της βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας⁵³. Σὲ πολλὰ μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου πού ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαῆλ Β' (1230-1267) ἔχουμε τρίπλευρη ἀψίδα Ἱεροῦ Βήματος, στὶς πλευρὲς τῆς ὁποίας ἀνοίγονται ἀνισοῦψή παράθυρα, ὅπως καὶ στὴ Μεγάλη Παναγιά τῆς Παραμυθιάς καὶ συγκεκριμένα στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας⁵⁴, στὴν Ἁγία Κυριακὴ στοὺς Γαρδικίους⁵⁵, στὴν Παναγία Μπρυώνη⁵⁶, στὸν Ἅγιο Δημήτριο στοὺς Ζερβοχώρι⁵⁷ καὶ στὸν Παντοκράτορα στοὺς Μονα-

στηράκι Βονίτσης⁵⁸. Σὲ ἄλλα μνημεῖα ἔχουμε τρίπλευρη ἀψίδα Ἱεροῦ Βήματος στὶς πλάγιες πλευρὲς τῆς ὁποίας τὰ ἀνισοῦψή πρὸς τὸ κεντρικὸ παράθυρα ἀντικαθίστανται ἀπὸ τυφλὰ ἀψιδώματα, ὅπως ἡ ἀΐση τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτας καὶ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ στοὺς Θεσσαλικὸς χωριὸ Παναγίτσα⁵⁹. Σὲ δύο μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου, τὸν Ἅγιο Δημήτριο στοὺς Τουρκοπάλουκο (μέσων 13ου αἰ.)⁶⁰ καὶ στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη στὴν Περιθία κοντὰ στὴν Κέρκυρα⁶¹ τὸ κεντρικὸ ἀψιδώμα τῆς

53. G. Velenis, ἔ.α.

54. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ABME B'* (1936), σ. 88 (εἰκ. 1).

55. Δ. Εὐαγγελίδης, «Ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Κυριακῆς τοῦ Γαρδικίου (Παραμυθιάς)», *Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον. Εἰς μνήμην Χρ. Σούλη*, Ἀθῆναι 1956, σ. 132 (εἰκ. 1, 4).

56. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἔ.α., σ. 54 (εἰκ. 4).

57. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζαντινὰ, Μεσαιωνικὰ καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἡπείρου», *ΑΔ* 29 (1973/74), σ. 625, πίν. 452δ.

58. Π. Βοκοτόπουλος, «Ὁ Νὰς τοῦ Παντοκράτορος στοὺς Μονα-

στηράκι Βονίτσης», *ΔΧΑΕ* Γ' (1980/81), σ. 358, 360 (εἰκ. 1), 367 (εἰκ. 2), 373 καὶ πίν. 103β.

59. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸ 10ο αἰὶνα ὡς τὴν Κατάκτηση τῆς Περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393. Συμβολὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθῆναι 1979, πίν. 56α, β.

60. Ἀ. Χατζηνικολάου, «Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἡπείρου», *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 295 καὶ πίν. 298β.

61. Ἐ. Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης Νήσου Περιθίας στὴν Κέρκυρα», *Ἡπειρωχρον* 24 (1982), σ. 188, 193-194, πίν. 399.

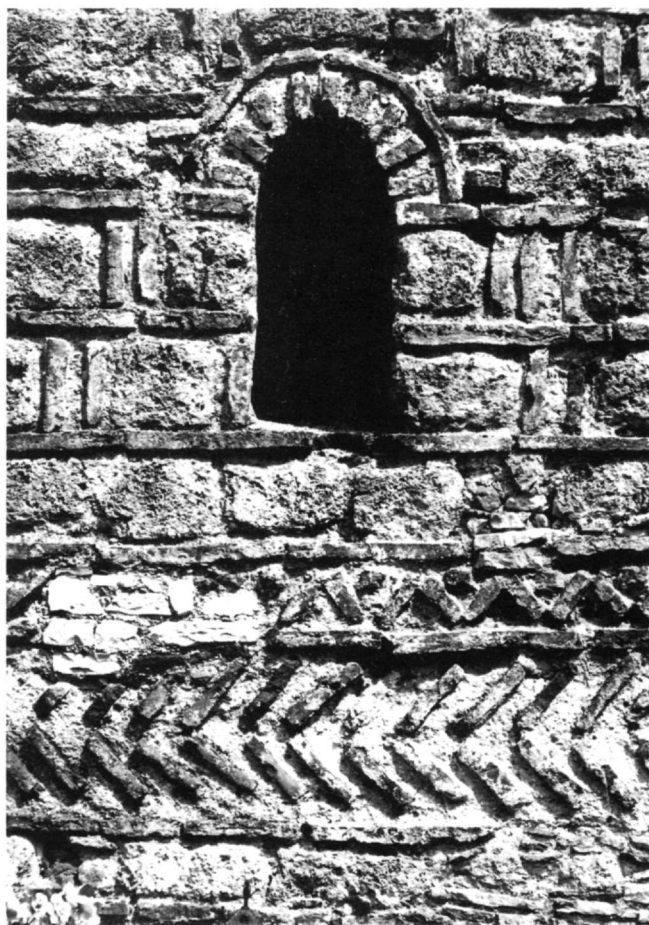
τριπλευρης κόγχης του Ἱεροῦ Βήματος ἔχει ἐλαφρὰ ὑπερύψωση ὡς πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ δύο τελευταῖα μνημεῖα εἶναι μεταβατικά ἀπὸ τὴν Κομνήνεια στὴν Παλαιολόγεια περίοδο τῆς σχολῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὕτῃ καὶ μετὰ ἐπικρατοῦν οἱ τριπλευρες κόγχες με ἰσοῦψή τυφλὰ ἀψιδώματα, λεπτά, πού φθάνουν ἕως τὸ γεῖσο. Παραδείγματα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ μετὰ ἀποτελοῦν ἡ Κόκκινη Ἐκκλησιὰ στὴ Δροσοπηγή, ἡ Περίβλεπτος Ἀχρίδας (1294/95), ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὴν Ὁμορφοκκλησιὰ (1295), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Prilep (τέλη 13ου αἰ.) καὶ ἄλλα μνημεῖα ἀχρονολόγητα⁶².

Στὸ δῖλοβο παράθυρο τῆς προθέσεως οἱ λοβοὶ χωρίζονται με λίθινο πεσσίσκο πού φέρει ἐπίθημα ἀπὸ πωρόλιθο (εἰκ. 13). Ἔτσι οἱ λοβοὶ τοῦ παραθύρου καὶ τὸ τύμπανο πού διαμορφώνεται ἀπὸ πάνω τους εἶναι πώρινοι.

Δίλοβο παράθυρο στὴν κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ ὁποῖου οἱ λοβοὶ χωρίζονται με λίθινο ἢ μαρμάρινο κιονίσκο ἔχουν ἐπίσης ἡ Βλαχέρνα στὴν Ἄρτα⁶³, ἡ Κάτω Παναγιά⁶⁴, ἡ Πόρτα - Παναγιά⁶⁵ καὶ ἄλλα μνημεῖα.

Τὰ παράθυρα στὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς τρουλοκαμάρας ἄλλοτε ἦσαν δίλοβα (εἰκ. 1, 8, 9). Στὴ θέση τους ἀνοίχθηκαν μεγάλα ὀρθογωνικά παράθυρα γιὰ περισσότερο φωτισμό. Τὰ ἄλλοτε δίλοβα παράθυρα περιβάλλονται ἀπὸ ὑπερυψωμένο τοξωτὸ πλίνθινο πλαίσιο πού φθάνει κάτω ἕως τὴν ποδιά. Σὲ ἄλλα μνημεῖα τὸ πλίνθινο πλαίσιο φθάνει ἕως τὴ γένεση τοῦ τόξου καὶ οἱ σταθμοὶ διαμορφώνονται με κοινὴ τοιχοποιία.

Ἡ χρῆση τῶν διλόβων παραθύρων πού περιβάλλονται ἀπὸ ὑπερυψωμένο τοξωτὸ πλαίσιο γενικά συνηθίζεται ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ μετὰ⁶⁶. Δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς ἄρχισε ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου στὴν Ἡπειρο. Ἀπαντᾷ σὲ δύο μνημεῖα πού σχετίζονται ἄμεσα με τὸν Μιχαὴλ Δούκα, στὴν Παναγία τοῦ Μπρυώνη⁶⁷ καὶ στὴν Κάτω Παναγιά⁶⁸, καθὼς καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πού θεωροῦνται ὀψιμότερα, ὅπως στὸν τροῦλο καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ροδιάς (13ος αἰ.)⁶⁹. Τὸ κεντρικὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τῆς Ἀγίας Θεοδώρας εἶναι πιθανὸν νὰ προηγεῖται τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μπρυώ-

Εἰκ. 16. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ μονόλοβο παράθυρο στὴ νότια πλευρά.

νη, ἀφοῦ ἀνήκει στὴν πρώτη φάση τῆς βασιλικῆς (πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ.)⁷⁰. Ἀρχαιότερο παράδειγμα ἕως τώρα τουλάχιστον δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ.

Δίλοβα παράθυρα κατὰ κανόνα συναντῶνται καὶ στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας καὶ κυρίως στὶς κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος⁷¹. Τὰ παλαιότερα δίλοβα ἐγγεγραμμένα παράθυρα στὸν χώρο αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνα στὸν Ἅγιο

62. G. Velenis, ἔ.ἀ.

63. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ABME B'* (1936), σ. 13 (εἰκ. 6).

64. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 79 (εἰκ. 9). Ὁμοῖο παράθυρο ὑπάρχει καὶ στὸ διακονικό.

65. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Ἡ Πόρτα-Παναγία τῆς Θεσσαλίας», *ABME A'* (1935), σ. 16 (εἰκ. 6).

66. H. Megaw, «The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches», *BSA XXXII* (1931-32), σ. 90-130 καὶ N. Νικονάνος, ἔ.ἀ., σ. 171.

67. Π. Βοκοτόπουλος, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη», *ΑΔ* 28 (1973), Μελ., σ. 160 (πίν. 83).

68. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ABME B'* (1936), σ. 77 (εἰκ. 8, 9).

69. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 135-136 (εἰκ. 1, 3, 4).

70. Γ. Βελένης, «Ἑρμηνεία τοῦ Ἑξωτερικοῦ Διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική», *ΕΕΠΣΑΠΘ* παράρτ. ἀρ. 10 τοῦ Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Α' (κειμ.), σ. 119-120.

71. N. Νικονάνος, ἔ.ἀ., σ. 171 καὶ σημ. 663.

Εἰκ. 17. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ μονόλοβο παράθυρο (τεχισμένο σήμερα) στὴ νότια πλευρά.

Νικόλαο στὰ Κανάλια Μαγνησίας⁷². Στὴ Μακεδονία τὸ πρωιμότερο παράδειγμα εἶναι ἡ ἀνωδομή στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριάς (πιθανὸν ἀνάγεται σὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.). Μὲ βάση τὰ παραπάνω, δηλαδὴ τὴν ἐμφάνιση τοῦ δίλοβου ἐγγεγραμμένου παραθύρου στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας (πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ.), στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριάς (τέλη 12ου αἰ.) καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Κανάλια Μαγνησίας (ἄ μισὸ 13ου αἰ.), συμπεραίνουμε ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος παραθύρου ἐμφανίστηκε στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου γύρω σὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα, ἀπὸ τὰ μέσα δὲ τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ μετὰ χρησιμοποιήθηκε παράλληλα μὲ τὸν τύπο τοῦ τρι-

λόβου παραθύρου⁷³. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴν Κάτω Παναγιά τῆς Ἄρτας στὴν ὁποία ἀπαντοῦν καὶ οἱ δύο τύποι μαζί⁷⁴. Τὰ δίλοβα παράθυρα τῆς Μεγάλης Παναγιάς πλαισιώνονται ἀπὸ τεταρτοκυκλικά περὺγια, πλὴν ἐκείνου ποὺ ἀνοίγεται στὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 14).

Στὴ Μεγάλη Παναγιά οἱ λοβοὶ τῶν διλόβων παραθύρων φαίνεται ὅτι πλησίαζαν ὑπερβολικὰ στὸ ἐσωράχιο τοῦ περιβάλλοντος τόξου καὶ ἔτσι δὲν ἄφηναν χώρο γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος (εἰκ. 8, 9). Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ παράθυρο στὸ ἀέτωμα τῆς βόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖο φέρει ὑπερυψωμένο πλαίσιο (εἰκ. 1). Ἔτσι στὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τοὺς λοβοὺς ὑπάρχει κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος. Ἐλάχιστα ἱχνη σῶζονται ἀντίστοιχα στὸ παράθυρο τοῦ αὐτώματος τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 8, 15). Τὰ ὀρθογώνια παράθυρα τῆς νότιας πλευρᾶς (κάτω χαμηλά), ὅπως καὶ ἡ θύρα τοῦ διακονικοῦ στεροῦνται τόξων ὡς μεταγενέστερα (εἰκ. 8). Οἱ σταθμοὶ καὶ τὰ πρεβάζια τῶν παραθύρων ἔχουν λοξὴ ἀπότμηση μέσω τῆς ὁποίας τὰ ἀνοίγματα διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα (εἰκ. 5, 6). Ἐξωτερικὰ οἱ παραστάδες, τὰ σημερινὰ ὀριζόντια ἀνώφλια καὶ τὰ πρεβάζια σχηματίζονται ἀπὸ ἐπιμήκεις ὀρθογωνισμένους λίθους.

Τὸ μονόλοβο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς (εἰκ. 16), καθὼς καὶ ἓνα ὁμοίό του, φραγμένο σήμερα μὲ λιθοδομή (εἰκ. 17) στὸν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα εἶναι στενά, τοξωτά καὶ τοποθετημένα σὲ ὕψος 1.60 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους. Σχηματίζονται μὲ πλίνθινο διάκοσμο κατὰ τὸ ἄνω μέρος, ὁ ὁποῖος φθάνει ἕως τὴ γένεση τοῦ κάθε τόξου. Ἀνάλογα μονόλοβα παράθυρα μὲ ὅμοιο κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο καὶ στὴν ἴδια θέση μὲ τὴ Μεγάλη Παναγιά ἔχουμε καὶ στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας⁷⁵. Παλαιὰ φράγματα παραθύρων δὲν σῶζονται.

Τὴν τοιχοποιία τῆς Μεγάλης Παναγιάς, ἐκτὸς τοῦ πλινθοπερίκλειστου συστήματος σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένη, χαρακτηρίζει ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, ἡ χρῆση τοῦ ὁποίου στὸ ἐν λόγω μνημεῖο, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου δὲν πρέπει νὰ ἀναχθεῖ σὲ τοιχοδομικὲς ἀνάγκες (χρῆση λεπτῶν τοιχοποιῶν), ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ στὴν προτίμηση πρὸς αὐτὸν τὸν τύπο διακόσμου, ὁ ὁποῖος ἔγινε κανόνας τὸν 13ο αἰῶνα⁷⁶.

72. Ν. Νικονάνος, ἔ.ἀ., πίν. 13-17.

73. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., σ. 121.

74. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 77 (εἰκ. 8, 9).

75. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., πίν. 26α, β.

76. Γ. Βελένης, «Ἡ Κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση σὰν τοιχοδομικὴ λύση στὰ Βυζαντινὰ κτίσματα», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines. Athènes 1976. II, Art et Archéologie, Communications B'*, Athènes 1981, σ. 906.

Εἰκ. 18. Μεγάλη Παναγιά. Ἀνατολικὸ τύμπανο τρουλοκαμάρας.

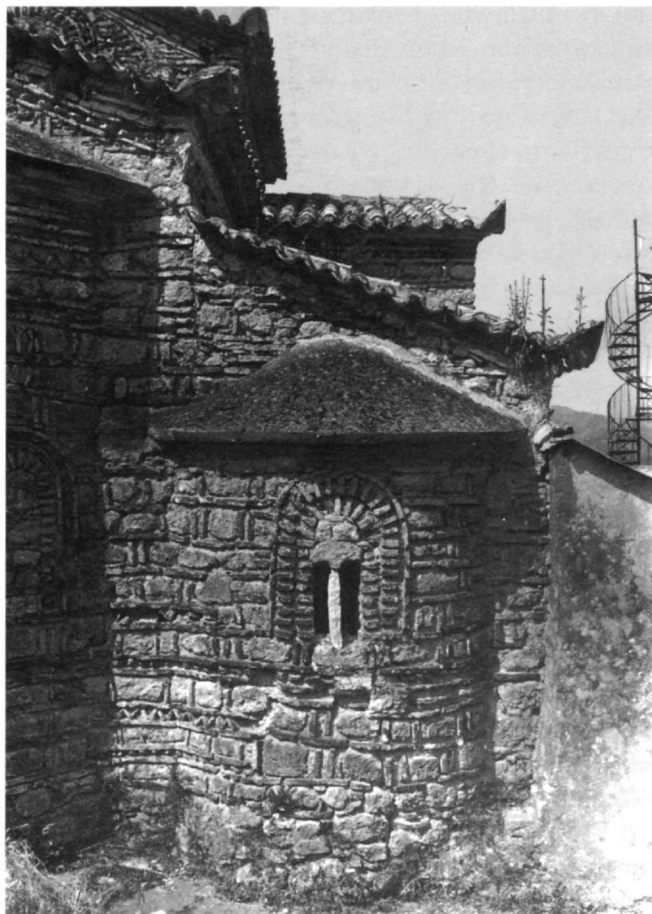
Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου τῆς Μεγάλης Παναγιάς εἶναι τὰ ὑπερυψωμένα πλαίσια διλόβων παραθύρων, οἱ ὁμόκεντρες πρὸς τὰ τόξα καμπύλες στὰ τύμπανα τῶν διλόβων παραθύρων, τὰ ὑψίσκορμα τεταρτοκυκλικά πτερύγια ποὺ πλαισιώνουν τὰ δίλοβα παράθυρα, τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν παραθύρων, οἱ ἀπλὲς πλίνθινες ταινίες (σχηματίζονται ἀπὸ ἀπλὲς πλίνθους τοποθετημένες σὲ σειρά), οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες, ταινία μὲ πλινθία τοποθετημένα λοξά, ταινία μὲ ψαροκόκαλο, πλίνθινη ζώνη ζίγκ-ζάγκ πρὸ κοίλου βάθους, πλίνθινη ζώνη ζίγκ-ζάγκ πρὸ κοίλου βάθους καὶ ὀριζόντια πλινθία τοποθετημένα στὰ ἀνοίγματα τῶν γωνιῶν, κεραμοπλαστικὸς σταυρὸς καὶ τέλος ἔγκοπτες πλίνθοι.

Ὑπερυψωμένα πλαίσια δίλοβων παραθύρων ὑπάρχουν στὸ παράθυρο τῆς κόγχης τῆς προθέσεως (εἰκ. 13), στὸ παράθυρο τῆς μεσαίας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 12), στὰ παράθυρα τῆς τρουλοκα-

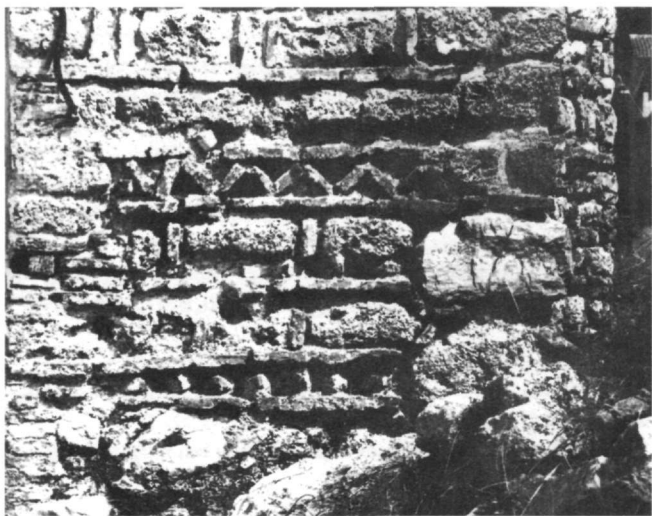
μάρας τὰ ὁποῖα ἀρχικὰ ἦσαν δίλοβα (εἰκ. 1, 14) καὶ στὰ παράθυρα τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐπίσης δίλοβα (εἰκ. 1, 8).

Ὅμοκεντρες πρὸς τὰ τόξα καμπύλες κατασκευασμένες ἀπὸ καμπυλωτὲς πλίνθους κοσμοῦν τὸ τύμπανο τοῦ δίλοβου παραθύρου τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἐδῶ οἱ καμπύλες εἶναι ὁμόκεντρες πρὸς τοὺς λοβοὺς τοῦ ἀρχικοῦ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 1). Ἀνάλογη λεπτομέρεια, συγκεχυμένα ὅμως ὑπάρχει καὶ στὸ παράθυρο τοῦ νότιου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 8, 15). Πλίνθινες καμπύλες ὁμόκεντρες πρὸς τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἀπαντοῦν στὴν Κόκκινη Ἐκκλησιά⁷⁷, στὴν Παρη-

77. Κ. Τσουρῆς, ἑ.ἀ., εἰκ. 36-41 καὶ Γ. Βελένης, «Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», *ΕΕΠΣΑΠΘ*, παρὰρτ. ἀρ. 10 τοῦ Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 17α, 59β.

Εἰκ. 19. Μεγάλη Παναγιά. Ἀνατολικὸς τοῖχος Ἱεροῦ Βήματος. Ἡ πρόθεση.

Εἰκ. 20. Μεγάλη Παναγιά. Νότιος τοῖχος ναοῦ. Τὸ τμήμα πρὸς τὴν ἀκμὴ μετὸν ἀνατολικὸ τοῖχο.

γορήτισσα⁷⁸, στὴν Ἁγία Θεοδώρα⁷⁹, στὴν Κάτω Παναγιά⁸⁰, στὸν Ἅγιο Δημήτριο Κυψέλης (Τουρκοπαλουνκο)⁸¹, στὸν Ἅγιο Βασίλειο⁸², στὴν Παλαιοκατούνα⁸³, στὴν Πρεβέντζα⁸⁴, στὴν Περίβλεπτο Ἀχρίδας⁸⁵, στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδας⁸⁶, στὴ Μολυβδοσκεπάστη⁸⁷.

Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τὰ δίλοβα παράθυρα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας (εἰκ. 1, 8) καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῆς τρουλοκαμάρας (εἰκ. 1, 14) πλαισιώνονται ἀπὸ ὑψίκορμα τεταρτοκυκλικά περυγία. Οἱ λοβοὶ τῶν περυγίων εἶναι χαμηλότεροι ἀπὸ τὸ τόξο ποὺ περιβάλλει τὰ δίλοβα παράθυρα. Ἔτσι τὰ περυγία τείνουν νὰ σχηματίσουν ἐνιαία καμπύλη μετὰ τὰ πλαίσια τῶν δίλοβων παραθύρων. Τὰ περυγία τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ διαμορφώνονται μετὰ πλίνθους τοποθετημένες ἐγκάρσια, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία. Τὰ περυγία τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου τῆς τρουλοκαμάρας διαμορφώνονται μετὰ ἀπλὴ πλίνθινη ταινία, ἐνῶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου μετὰ διπλὴ σειρὰ πλίνθων τοποθετημένων ἐγκάρσια⁸⁸.

Οἱ ἐπιφάνειες τῶν περυγίων πληροῦνται μετὰ ἀντίστροφες ὁμάδες ὁμοιοθέτων γωνιῶν (βόρεια καὶ νότια κεραία τοῦ σταυροῦ) (εἰκ. 1, 15)⁸⁹, μετὰ τρεῖς ὀριζόντιες ἐπάλλη-

78. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης*, ἐν Ἀθήναις 1963, εἰκ. 17, 20, 27, 34.

79. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀρτης», *ABME B'* (1936), ἔ.ἀ., σ. 102 (εἰκ. 13).

80. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 24.

81. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100α.

82. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 5, 6.

83. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 97α.

84. Αὐτόθι πίν. 111β.

85. Αὐτόθι πίν. 101β.

86. Αὐτόθι πίν. 102α.

87. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 175-176, ὅπου ἀναφέρονται καὶ μορφές ποὺ προοιωνίζονται τὶς ὁμόκεντρες καμπύλες ὡς θέμα πληρώσεως τυμπάνων παραθύρων μετὰ ὑπερυψωμένα τοξωτὰ πλαίσια.

88. Βλ. Γ. Βελένη, ἔ.ἀ., σ. 262-270, ὅπου ἀναφέρονται μνημεῖα τῆς Πελοποννήσου στὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζονται τὰ τεταρτοκυκλικά περυγία καὶ κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ. Πὰ περισσότερα παραδείγματα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ Σταυρεπίστεγος Ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης», *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΣΤ' (1985-86), σ. 429-430.

89. Ἀντίστροφες ὁμάδες ὁμοιοθέτων γωνιῶν ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου: στὴν Ἁγία Θεοδώρα, Ἀ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 93 (εἰκ. 5), 102 (εἰκ. 13), στὴν Πόρτα-Παναγιά, Γ. Βελένης ἔ.ἀ., πίν. 97β, στὸν Ἅγιο Δημήτριο Κυψέλης (Τουρκοπαλουνκο), Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100β, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Μεσποτάμο Βορείου Ἡπείρου, Γ. Πακουμῆς, *Μνημεῖα Ὁρθοδοξίας στὴν Ἀλβανία*, Ἀθήνα 1994, σ. 101 (εἰκ. 226), στὴν Περίβλεπτο Ἀχρίδας, Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 84α.

λες ζώνες από τις οποίες ή άνω και ή κάτω σχηματίζονται με πλίνθους τοποθετημένες εγκάρσια, ή δε μεσαία με διπλή πλίνθινη ταινία (δυτικό τύμπανο τρουλοκαμάρας) (είκ. 14) και με όριζόντια και κατακόρυφα ζεύγη πλινθίων που συμπλέκονται μεταξύ τους και σχηματίζουν ψάθα (ανατολικό τύμπανο τρουλοκαμάρας) (είκ. 18)⁹⁰. Η επιφάνεια του τυμπάνου της δυτικής κεραίας του σταυρού στερεΐται περυγίων και καλύπτεται με αντίνωτες ομάδες όμοιοθέτων γωνιών σε βαθμιδωτή διάταξη (είκ. 14)⁹¹.

Το θέμα των τεταρτοκυκλικών περυγίων εκατέρωθεν τυφλών άψιδωμάτων ή παραθύρων είναι καθαρά έλλαδικό που πέρασε από την Πελοπόννησο στην Άττική, τη Στερεά Ελλάδα, τις βορειότερες περιοχές, την Ήπειρο και έφθασε έως την Αχρίδα⁹². Στην Ήπειρο διαδόθηκε τον 13ο αιώνα και από τότε αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της διακόσμησης των ναών του Δεσποτάτου. Από την Ήπειρο έφθασε στα Θεσσαλικά μνημεία (Πόρτα-Παναγιά). Τα μνημεία στα όποια εφαρμόστηκε το θέμα των περυγίων τοποθετούνται χρονολογικά στο διάστημα από τον 11ο⁹³ έως τον 15ο αιώνα⁹⁴.

Άξονικά δίλοβα παράθυρα συνδυασμένα με τεταρτοκυκλικά τυφλά άψιδώματα εκατέρωθεν, όπως στη Μεγάλη Παναγιά, άπαντούν στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας στα αετώματα της ανατολικής και της δυτικής πλευράς (1245-1260)⁹⁵, στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας (12ος-14ος

αί.) στο τύμπανο του ανατολικού αετώματος πάνω από την κόγχη του Ίερού Βήματος⁹⁶, στην Παλαιοκατούνια Αίτωλοακαρνανίας στην ανατολική πλευρά⁹⁷, στον Άγιο Νικόλαο στο Μεσολόταμο Βορείου Ήπειρου⁹⁸, στην Πόρτα Παναγιά⁹⁹ και ακόμη σε περιοχές εκτός του Δεσποτάτου. Κοινός τύπος όμως στην Ήπειρο και στις δυτικές επαρχίες της Μακεδονίας είναι τα άξονικά παράθυρα με τεταρτοκυκλικά άψιδώματα εκατέρωθεν, έγγεγραμμένα σε μεγάλο άψιδώμα. Το μορφολογικό αυτό στοιχείο άπαντά στη Μονή Βλαχερνών στην ανατολική¹⁰⁰ και στη δυτική όψη¹⁰¹, στην Παναγία Βελλᾶς (τέλος 13ου αιώνα)¹⁰², στον Άγιο Δημήτριο στο Τουρκοπάλουκο (1242)¹⁰³, στη Μονή Κάτω Παναγιάς (1240-1250) στα αετώματα της εγκάρσιας καμάρας όπου όμως στα τύμπανα των περυγίων ανοίγονται παράθυρα¹⁰⁴, αλλά και στις δυτικές επαρχίες της Μακεδονίας, όπως στον Άγιο Γεώργιο Όμορφοκκλησίας στην Καστοριά (τέλος 13ου αιώνα)¹⁰⁵, καθώς και σε βορειότερες περιοχές που δέχθηκαν την επίδραση του Δεσποτάτου της Ήπειρου, όπως στον Άγιο Νικόλαο στο Δέλβινο, στη Βλαχέρνα, τον Άγιο Μιχαήλ και την Αγία Τριάδα στο Βεράτι¹⁰⁶, στην Αγία Σοφία στην Αχρίδα (έξωνάρθηκας)¹⁰⁷, στον ναό των Αρχαγγέλων στο Prilep¹⁰⁸ και στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα του Lesnovo¹⁰⁹.

Τα περύγια στη Μεγάλη Παναγιά είναι μακρόστενα, όπως και στη Βλαχέρνα και τον Άγιο Βασίλειο. Θά

90. Το πλέγμα με ζεύγη πλινθίων ως ύλικό πληρώσεως επιφανειών άπαντά σε μνημεία της ύστεροβυζαντινής, επί το πλείστον, περιόδου στη Μακεδονία, την Κωνσταντινούπολη, τη Σερβία, την Πελοπόννησο και τη Χίο, βλ. Κ. Τσουρή, έ.ά., σ. 170 και σημ. 576-582.

91. Αντίνωτες ομάδες όμοιοθέτων γωνιών σε βαθμιδωτή διάταξη έχουμε σε άρκετους ναούς του Δεσποτάτου: στην Αγία Θεοδώρα, Ά. Όρλάνδος, έ.ά., σ. 93 (είκ. 5), στην Παρηγορήτισσα, Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 81α, στην Παναγία Μπρωνή, Ά. Όρλάνδος, έ.ά., σ. 51 (είκ. 1) και Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 83α, στην Κάτω Παναγιά, Κ. Τσουρή, έ.ά., είκ. 23, 27, στην Παναγία Πρεβέντζας και στον Άγιο Δημήτριο Κυψέλης, Κ. Τσουρή, έ.ά., σ. 173, στον Άγιο Νικόλαο Μεσολοτάμου Βορείου Ήπειρου, Γ. Πακουμής, έ.ά., σ. 99 (είκ. 224), 101 (είκ. 226), στην Πόρτα-Παναγιά, Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 97β, στη Μονή Βελλᾶς στο Βουλγαρέλι (Δροσοπηγή), Κ. Τσουρή, έ.ά., είκ. 39, Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 17α.

92. Ά. Όρλάνδος, *ABME Θ'* (1961), έ.ά., σ. 41-42 και Γ. Βελένης, έ.ά., σ. 271.

93. Ναός Σωτήρος Αμφίσσης, Αγία Σοφία και Περίβλεπτος Αχρίδος.

94. Ναοί της Μυστρά: Αγία Παρασκευή, Άγιοι Θεόδωροι, Περίβλεπτος, Αγία Σοφία, Ευαγγελίστρια, Παντάνασσα κ.λπ.

95. Ά. Όρλάνδος, «Βυζαντινά Μνημεία της Άρτης», *ABME Β'* (1936), σ. 93 (είκ. 5), 102 (είκ. 13).

96. Ά. Όρλάνδος, έ.ά., σ. 119 (είκ. 3).

97. Ά. Όρλάνδος, *ABME Θ'* (1961), έ.ά., σ. 26 (είκ. 5), 27 (είκ. 6),

28 (είκ. 7), 37 (είκ. 18).

98. Γ. Πακουμής, έ.ά., σ. 99 (είκ. 224), 101 (είκ. 226).

99. Ά. Όρλάνδος, *ABME Α'* (1935), έ.ά., σ. 15 (είκ. 5), 18.

100. Π. Βοκοτόπουλος, *Η Έκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1992², πίν. 8α.

101. Ά. Όρλάνδος, *ABME Β'* (1936), έ.ά., σ. 18 (είκ. 11).

102. Ά. Όρλάνδος, «Μνημεία του Δεσποτάτου της Ήπειρου, Η Κόκκινη Έκκλησιά (Παναγία Βελλᾶς)», *Ήπειρο Χρον* 2 (1927), σ. 153-169, H. Hallensleben, «Die Architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Peribleptos (Sv. Kliment) in Ohrid», *Zbornik* 6-7 (1967-74), σ. 304 κέ., είκ. 6, 7, Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 17α.

103. Ά. Χατζηνικολάου, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Ήπειρου», *ΑΔ* 21 (1966), σ. 295 και πίν. 298α, β. Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 100α.

104. Ά. Όρλάνδος, *ABME Β'* (1936), έ.ά., σ. 75 (είκ. 6).

105. E. Stikas, «Une Église des Paléologues aux environs de Kastoria», *BZ* 51 (1958), σ. 111-112, είκ. B-C.

106. Γ. Βελένης, έ.ά., σ. 273 και σημ. 3-6, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

107. H. Hallensleben, έ.ά., σ. 315 (είκ. 9), C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1985, πίν. 256, Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 102α.

108. Αυτόθι πίν. 31β.

109. Αυτόθι πίν. 102β.

Εἰκ. 21. Μεγάλη Παναγία. Ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ (ὑπάρχουσα κατάσταση).

πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερα τῶν τεταρτοκυκλικῶν ἀψιδωμάτων τῆς Κάτω Παναγίας καὶ τῆς Ἀγίας Θεοδώρας παλαιότερα δὲ ἀπὸ τὰ πτερύγια τῆς Παλαιοκατούνας, τῆς Πρεβέντζας, τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Κυψέλης πὺν εἶναι ὑψίκορμα¹¹⁰. Τὸ θέμα τῶν ἀξονικῶν παραθύρων μὲ τὰ ἐκατέρωθεν τεταρτοκυκλικά πτερύγια, μολονότι ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐλλαδική σχολή, θεωρεῖται μορφολογικὸ στοιχεῖο πὺν δημιούργησαν οἱ τεχνίτες τῶν ναῶν τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐφ' ὅσον τὸ ἀφομοίωσαν καὶ τὸ ἐνέταξαν ἀρμονικά στὴν ἀρχιτεκτονική τοῦ Δεσποτάτου καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς στὴν ὁποία ἔφθανε ἡ ἐπιρροή του (Θεσσαλία, Δυτικὴ Μακεδονία, Βόρειος Ἡπειρος)¹¹¹. Πλίνθινα πλαίσια στὰ δίλοβα παράθυρα πὺν φθάνουν

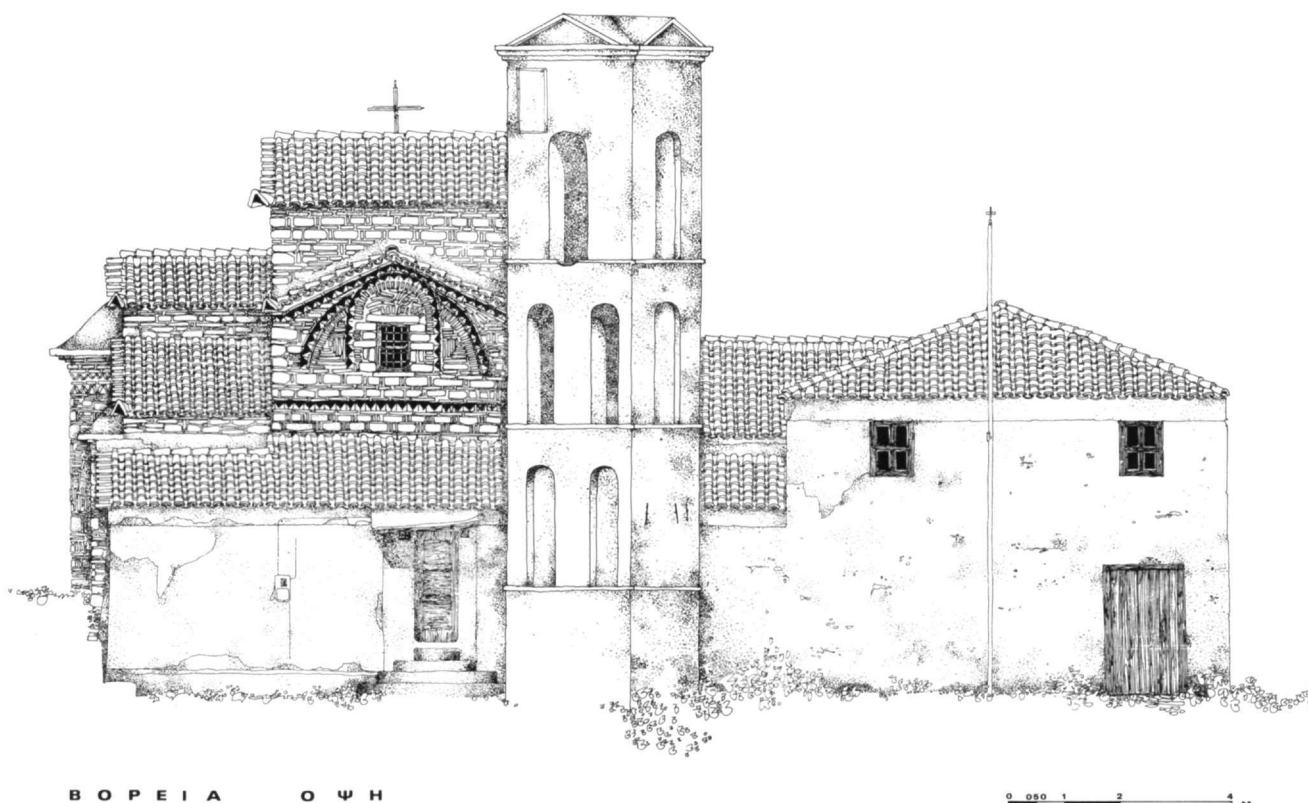
ἕως τὴν ποδιά ἔχουμε στὴν κεντρική πλευρά τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 10), στὰ τρία ἀετώματα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ βόρειο, νότιο καὶ δυτικό (σήμερα σώζεται μόνο τὸ πλίνθινο πλαίσιο στὸ δίλοβο παράθυρο τοῦ ἀετώματος τῆς βόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ) (εἰκ. 1, 14, 15), καὶ στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ὅπου ἀναπτύσσεται διπλὸ βαθμιδωτὸ πλίνθινο πλαίσιο (εἰκ. 13).

Πλίνθινα πλαίσια στὰ μονόλοβα παράθυρα ἔχουμε στὶς πλάγιες πλευρὲς τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου φθάνουν ἕως τὴν ποδιά (εἰκ. 9, 11) καὶ στὰ δύο μονόλοβα παράθυρα στὴ νότια πλευρά, ὅπου φθάνουν ἕως τὶς γενέσεις τῶν τόξων (εἰκ. 16, 17). Πλίνθινα πλαίσια ὑπάρχουν ἀκόμη στὰ πτερύγια τῶν δίλοβων

110. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 184.

111. Πὰ τὴν καταγωγή καὶ ἐξέλιξη τῶν τεταρτοκυκλικῶν ἀψιδω-

μάτων πὺν περιβάλλουν ἀξονικά παράθυρα βλ. Γ. Βελένη, ἔ.ἀ., σ. 262-274.

Εἰκ. 22. Μεγάλη Παναγία. Βόρεια ὄψη τοῦ ναοῦ (ὑπάρχουσα κατάσταση).

παραθύρων (εἰκ. 1, 8, 14, 15). Σήμερα δὲν σώζεται πλίνθινο πλαίσιο στὰ περύγια τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου τῆς τρουλοκαμάρας (εἰκ. 18).

Ἀπλὲς πλίνθινες ταινίες περιβάλλουν τὸ πλαίσιο τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς κόγχης τῆς προθέσεως (εἰκ. 13), τὰ περύγια τοῦ δίλοβου παραθύρου στὸ ἀνατολικὸ τύμπανο τῆς τρουλοκαμάρας, τὰ ὁποῖα σήμερα στεροῦνται πλίνθινου πλαισίου (εἰκ. 18) καὶ τὰ πλαίσια τῶν μονόλοβων παραθύρων στὴ νότια πλευρά, φθάνοντας ἕως τὶς γενέσεις τῶν τόξων (εἰκ. 16, 17).

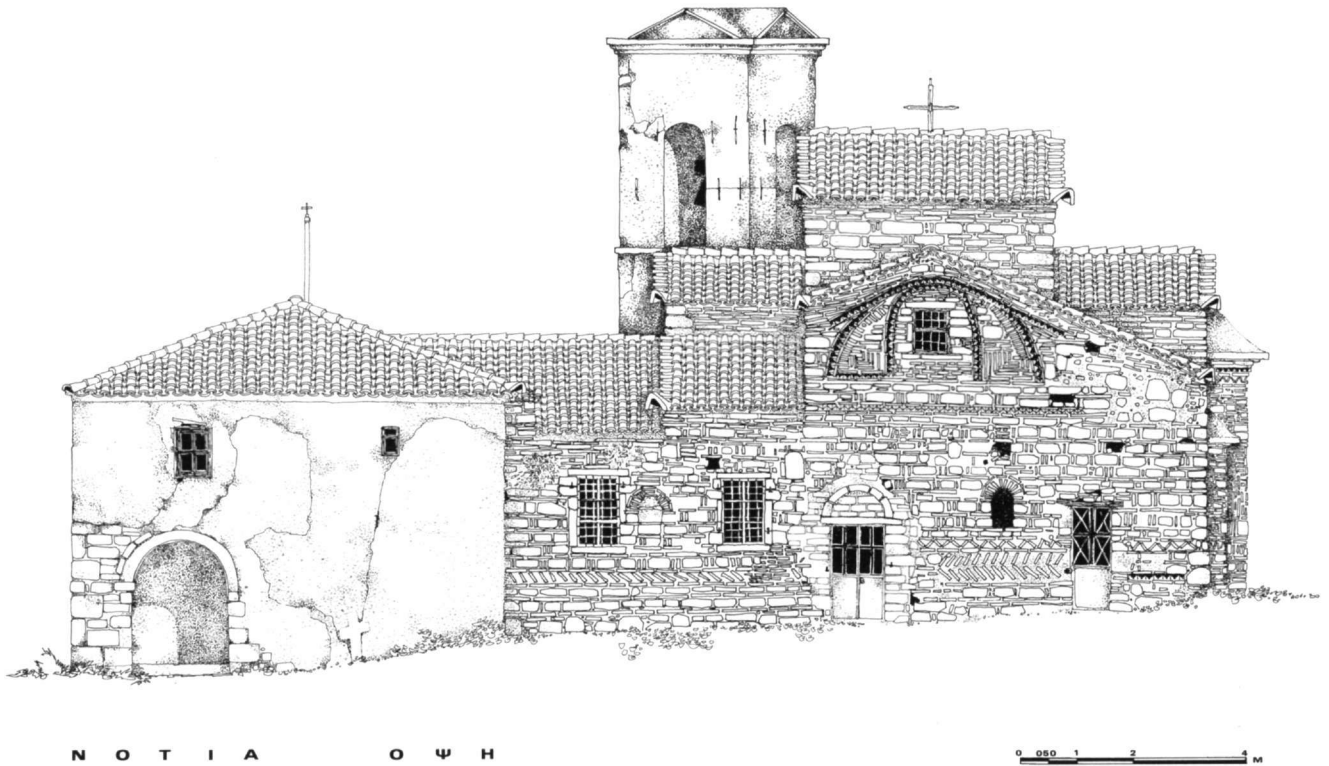
Οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες μερικὲς φορὲς διακόπτουν τὴν τοιχοποιία. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ μεγάλη φειδῶ γύρω ἀπὸ τὴ χρήση τους, διότι δὲν περιβάλλουν ὅλο τὸ κτίριο, πράγμα ποὺ συμβαίνει σὲ ἄλλα μνημεῖα, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται εἴτε ὡς ὀριζόντιες ἢ κεκλιμένες ταινίες σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ κτιρίου, εἴτε ὡς ἐξωτερικὰ περιβλήματα τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων καὶ

τῶν περυγίων, φθάνοντας ἕως τὴν ποδιά. Ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὰ τοξωτὰ πλαίσια¹¹².

Στὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, κάτω ἀπὸ τὸ ἀπὸ τρεῖς σειρὲς πλίνθινο γείσο, ἐμφανίζονται ὀδοντωτὲς ταινίες, οἱ ὁποῖες ἐφάπτονται στὰ τόξα ποὺ περιβάλλουν τὰ δίλοβα παράθυρα καὶ τὴ ράχη τῶν περυγίων, παρακολουθοῦν τὴν κλίση τῆς στέγης καὶ συνεχίζουν ὀριζόντια στὶς πλαϊνὲς πλευρὲς (εἰκ. 1, 8, 15). Ἔτσι, στὰ ἀετώματα, τὸ σύμπλεγμα παράθυρο-περύγια ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία ἐγγράφεται ἁρμονικὰ μέσα στὴν ἀμβλεία γωνία ποὺ σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὶς στέγες. Ἀκόμη, ὀδοντωτὲς ταινίες στὴ Μεγάλη Παναγία ἀπαντοῦν: κάτω ἀπὸ τὸ γείσο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ἀναπτύσσεται ὀριζόντια στὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς ἀψίδας (εἰκ. 10), στὸ σύμπλεγμα παράθυρο-περύγια τῆς βόρειας καὶ

112. Πὰ ὀδοντωτὲς ταινίες γενικῶς βλ. G. Millet, *L'École Grecque dans l'Architecture Byzantine*, Paris 1916, σ. 264-265, 268-279, H. Megaw, (βλ. σημ. 66), Π. Βοκοτόπουλο, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ

ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου», *ΔΧΑΕ* Ε' (1966-69), σ. 149-172.

Εἰκ. 23. Μεγάλη Παναγιά. Νότια ὄψη τοῦ ναοῦ (υὑπάρχουσα κατάσταση).

νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ, ὅπου πλαισιώνει τὰ παράθυρα καὶ περιβάλλει τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν περυγίων (εἰκ. 1, 15), κάτω ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα παράθυρο-περυγία στὰ αἰετώματα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ (στὴ βάση τῆς ποδιάς) (εἰκ. 1, 8) καὶ τῆς τρουλοκαμάρας (ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο) (εἰκ. 18) ὀριζοντίως, στὰ τύμπανα τῶν περυγίων στὰ αἰετώματα τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ, ὀριζοντίως, περίπου στὰ μισὰ τοῦ ὕψους τῶν περυγίων (εἰκ. 1, 15)¹¹³, στὴ μεσαία κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου πλαισιώνει τὸ μικρὸ ἀψίδωμα πάνω ἀπὸ τὸ δίλοβο παράθυρο (ἐδῶ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία φθάνει ἕως τὴ γένεση τοῦ τόξου καὶ στὴ συνέχεια προχωρεῖ ἑκατέρωθεν ὀριζοντίως περιβάλλοντας καὶ τὶς πλάγιες πλευρὲς τῆς τρίπλευρης κόγχης) (εἰκ. 10), στὰ τρία παράθυρα (τὸ δίλοβο κεντρικὸ καὶ τὰ μονόλοβα ἀκραῖα) τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος περιβάλλοντας τὸ πλαίσιο ἀπὸ ἐγκάρ-

σιες πλίνθους (εἰκ. 10, 11, 12), στὴν ἀνατολικὴ ὄψη κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῆς προθέσεως καθὼς καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο μεταξύ τους, ὀριζοντίως, φθάνοντας ἕως τὴν ἀκμὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μὲ τὸν βόρειο (εἰκ. 19), στὴν ἀνατολικὴ ὄψη κάτω χαμηλά, ὀριζοντίως, σὲ τμῆμα τῆς κόγχης τῆς προθέσεως συνεχίζοντας στὸ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πρὸς τὴν κεντρικὴ κόγχη (εἰκ. 19), καὶ στὸ τέλος στὴ νότια ὄψη ὀριζοντίως στὸ τμῆμα ἀνάμεσα στὴν ἐξώθυρα τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ἀκμὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (εἰκ. 20).

Ταινία μὲ πλινθία τοποθετημένα λοξὰ ἀναπτύσσεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς, σὲ ὕψος 80 ἐκατ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος (εἰκ. 8, 9). Τὴν ἴδια λεπτομέρεια θὰ τὴν συναντήσουμε στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας¹¹⁴, στὴν Πρεβέντζα¹¹⁵, στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ρολοῦ στὴ Πουγκοσλαβία¹¹⁶, στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ

113. Ἀνάλογη λεπτομέρεια ἔχουμε στὸ ἀνατολικὸ αἶτωμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας, βλ. Γ. Βελένη, ἔ.ἀ., πίν. 98α.

114. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 52α, Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 8.

115. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 184, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ χρῆση τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ στὰ τρία παραπάνω μνημεῖα εἶναι μία ὀχι ἰσχυρὴ ἔνδειξη χρονολογικῆς σχέσεως.

116. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 30α, β, 104α.

Štir στη Πουγκοσλαβία¹¹⁷, αλλά και στην Παναγία Κρίνα στη Χίο¹¹⁸.

Ταινία με ψαροκόκαλο διατηρείται στον νότιο τοίχο, ανάμεσα στις δύο εισόδους με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά (είκ. 8, 16). Είναι ένα ίσως τοπικό θέμα, χωρίς όμως να αποκλείεται ή προέλευσή του από τη βορειοδυτική Μακεδονία¹¹⁹. Το ίδιο θέμα και στην ίδια θέση με τη Μεγάλη Παναγία (νότιος τοίχος) εμφανίζεται μόνο στην Κοίμηση της Παραβόλας¹²⁰. Ταινίες με ψαροκόκαλο θα συναντήσουμε ακόμη στη Βλαχέρνα της Άρτας¹²¹, στην Άγία Θεοδώρα¹²², στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας¹²³, στην Άλιχινιώτισσα¹²⁴, στον Άγιο Γεώργιο Κάτω Λαψίστας¹²⁵, στο Κωδωνοστάσιο της Κωνσταντινής¹²⁶, στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως Καστοριάς¹²⁷, στην Άγία Σοφία Άχριδας (στά περύγια των διλόβων παραθύρων των πυργών του εξωνάρθηκα, κατακορύφως)¹²⁸, στον Άγιο Νικόλαο Μεσοποτάμου Βορείου Ήπειρου¹²⁹.

Πλίνθινη ζώνη ζιγκ-ζαγκ προ κοίλου βάθους σε όριζόντια διάταξη αναπτύσσεται στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, σε ύψος 1 περίπου μ. από το έδαφος και σε μήκος 1.50 μ. (είκ. 20). Όμοιες ζώνες υπάρχουν στην ανατολική όψη του ναού. Η μία περιτρέχει την κόγχη του Ίερού Βήματος κάτω από το γείσο και την υποκείμενη όδοντωτή ταινία. Η δεύτερη ζώνη ζιγκ-ζαγκ αναπτύσσεται σε ύψος 70 εκατ. από το έδαφος, στον ανατολικό τοίχο μεταξύ κόγχης Ίερού Βήματος και κόγχης προθέσεως, και συνεχίζει περιβάλλοντας το

νότιο μισό της κόγχης προθέσεως (είκ. 10). Αυτό τον τύπο πλινθίνου κοσμήματος θα τον συναντήσουμε στην Έπισκοπή Μάστρου¹³⁰, στον Άγιο Βασίλειο Γεφύρας Άρτης¹³¹, στην Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης¹³², στον Άγιο Νικόλαο στην Κάτω Κορακιάνα Κερκύρας¹³³, στην Όδηγήτρια Λευκάδας¹³⁴, στην Παναγία Μπρωώνη¹³⁵, στην Πόρτα - Παναγία¹³⁶, στη Μονή Ρολόσκο στη Πουγκοσλαβία¹³⁷ αλλά και σε μνημεία εκτός του Δεσποτάτου όπως στη Μητρόπολη της Santa Severina Καλαβρίας (13ος αι.)¹³⁸, στο καθολικό της Μονής Σιδερόπορτας Μεσσηνίας (βυζαντ.)¹³⁹, αλλά και σε μεταβυζαντινά μνημεία όπως στη Δευτέρα Τρύφου Άκαρνανίας¹⁴⁰, στο καθολικό της Μονής Ντίλιου¹⁴¹, στον Άγιο Άθανάσιο Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας¹⁴², στον Ταξιάρχη Μελιγαλά Μεσσηνίας¹⁴³, στο καθολικό της Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Ζάγκου Τρικάλων¹⁴⁴ και άλλου.

Πλίνθινη ζώνη ζιγκ-ζαγκ προ κοίλου βάθους και όριζόντια πλινθία τοποθετημένα στα ανοίγματα των γωνιών αναπτύσσεται όριζοντίως στη νότια πλευρά, άμεσως πάνω από τη ζώνη με το ψαροκόκαλο (είκ. 8, 16). Όμοια ζώνη υπάρχει και στη Μονή Ντίλιου, στο βόρειο μισό της άψιδας¹⁴⁵.

Στη μεσαία πλευρά της κεντρικής άψιδας (ανατολική όψη), πάνω από το δίλοβο παράθυρο και μέσα σε ήμικυκλικό άψίδωμα από όδοντωτή ταινία υπάρχει σταυρός που σχηματίζεται από ζεύγη πλινθίων με ανοικτά τα άκρα των κεραιών (είκ. 10). Στις ορθές γωνίες που σχηματίζονται από την όριζόντια κεραία και το πάνω

117. Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 31α.

118. Αυτόθι πίν. 41.

119. Κ. Τσουρής, έ.ά., σ. 210.

120. Αυτόθι είκ. 47.

121. Ά. Όρλάνδος, *ABME Β'* (1936), έ.ά., σ. 13 (είκ. 6), Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 46β, Κ. Τσουρής, έ.ά., είκ. 29.

122. Κ. Τσουρής, έ.ά., σ. 162.

123. Ά. Όρλάνδος, έ.ά., σ. 116 (είκ. 1), 119 (είκ. 3), Κ. Τσουρής, έ.ά., είκ. 5, 6, σχ. 15Α.

124. Κ. Τσουρής, έ.ά., είκ. 44.

125. Αυτόθι σ. 162.

126. Αυτόθι σ. 163.

127. Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 74γ.

128. Αυτόθι πίν. 102α.

129. Γ. Πακουμής, έ.ά., σ. 99 (είκ. 224).

130. Π. Βοκοτόπουλος, *Η Έκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 1ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, έ.ά., σ. 19 (σχ. 6), πίν. 1α, 4α.

131. Π. Βοκοτόπουλος, έ.ά., σ. 49.

132. Αυτόθι σ. 84-85.

133. Π. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Μνημεία Ίονίων Νήσων»,

ΑΔ 22 (1967) Χρον., σ. 372.

134. Κ. Τσουρής, έ.ά., είκ. 51.

135. Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 83α.

136. Ά. Όρλάνδος, *ABME Α'* (1935), έ.ά., σ. 15 (είκ. 5), 22.

137. Γ. Βελένης, έ.ά., πίν. 30β.

138. A. Venditti, *Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania-Calubria, Lucania*. Napoli 1967.

139. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Άθήναι 1990, σ. 166-167 και είκ. 155, 156.

140. Π. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Αίτωλίας και Άκαρνανίας», *ΑΔ 22* (1967), Χρον., σ. 334.

141. Κ. Τσουρής, έ.ά., σχ. 14Δ, είκ. 52.

142. Γ. Καρατζόγλου, «Ό Άγιος Άθανάσιος Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας», *Έκκλησιές 3* (1989), σ. 150 και είκ. 14.

143. Γ. Δημητροκάλλης, έ.ά., σ. 167 και είκ. 162.

144. Ά. Πασαλή, «Ό άγιος Ιωάννης ό Θεολόγος στο Ζάγκο Τρικάλων», *Δέκατο Έκτο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Άθήναι 1996, σ. 66.

145. Κ. Τσουρής, έ.ά., σχ. 14Γ και είκ. 52.

μισό της κατακορύφου υπάρχουν άλλοι δύο σταυροί μικρού μεγέθους που σχηματίζονται από απλές πλίνθους. Το σύμπλεγμα πλασιώνεται από οριζόντιες και κατακόρυφες έγκοπτες πλίνθους.

Το θέμα των κεραμοπλαστικών σταυρών είναι συνηθισμένο στους βυζαντινούς ναούς. Άπαντὰ σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου¹⁴⁶ ὄχι μόνο μὲ ἀποτροπαϊκὸ ἢ συμβολικὸ ἀλλὰ καὶ διακοσμητικὸ χαρακτήρα¹⁴⁷. Στὸν ναὸ τῆς Μεγάλης Παναγίας ὁ χαρακτήρας τοῦ κεραμοπλαστικοῦ σταυροῦ τῆς κόγχης εἶναι πρωτίστως διακοσμητικός, ἐφ' ὅσον εἶναι ὁρατὸς καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν ἀποτελοῦν ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ ἰδιαίτερη σύνθεση, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀποτροπαϊκὸς καὶ συμβολικός. Σταυροὺς ποὺ διαμορφώνονται, ὅπως στὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ, μὲ ζεύγη πλινθίων μὲ ἀνοικτὰ ἢ κλειστὰ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν θὰ συναντήσουμε ἐπίσης στὴ Βλαχέρνα χαμηλὰ στὸν βόρειο τοῖχο¹⁴⁸ καὶ στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἁρτας, ὅπου δύο τέτοιοι σταυροὶ ἀπὸ ἐγκοπτες πλίνθους πλαισιώνουν τὸ μονόλοβο παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα¹⁴⁹. Ὁ συγκεκριμένος τύπος σταυροῦ ποὺ ἀπαντὰ στὰ παραπάνω μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ναοὺς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Πελοποννήσου¹⁵⁰.

Τὸν κεραμοπλαστικὸ σταυρὸ στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος πλαισιώνουν ταινίες ἀπὸ ἐγκοπτες πλίνθους (εἰκ. 10). Στὴ ράχη τῶν πλίνθων αὐτῶν ἔχουν ἐκτελεσθεῖ ἰσοσκελεῖς, μὴ συνεχόμενες, τριγωνικὲς ἐγκοπές. Δηλαδή μεταξὺ τῶν ἐγκοπῶν ἀφήνονται εὐθύγραμμα τμήματα ὥστε ἡ πλίνθος νὰ παίρνει τὴ μορφή τεθλασμένης γραμμῆς. Τέτοιας μορφῆς πλίνθοι¹⁵¹ ἐμφανίζονται ἐπίσης στὸν πυλῶνα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Ἁρτας¹⁵², στὸν Ἅγιο Βασίλειο¹⁵³, στὴν Παναγία Μπρωνή¹⁵⁴, στὴν Κάτω Παναγιά¹⁵⁵, στὴ Βλαχέρνα¹⁵⁶, στὴ Μολυβδοσκέπαστη, στὸν Ἅγιο Δημήτριο Καμινίου καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Σταμινᾶς.

Ἡ χρῆση τῶν ἐγκοπτῶν πλίνθων μόνο στὸ σημεῖο αὐτὸ στὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ δείχνει ὅτι ἡ προτίμηση στὸ συγκεκριμένο εἶδος κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος αὐτὴ

τὴν περίοδο ἔχει ἀτονήσει. Αὐτὸ ἄλλωστε δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ποὺ ἔχει τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὸ κέντρο (Ἁρτα), τὸ ὁποῖο κατ' ἐξοχὴν ἐφαρμόζει τὴ χρῆση τῶν ἐγκοπτῶν πλίνθων¹⁵⁷.

Οἰκοδομικὸ συνεργεῖο

Τὸ οἰκοδομικὸ συνεργεῖο ποὺ ἐργάστηκε στὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου χρησιμοποίησε στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νοτιότερης Ἑλλάδας (τεταρτοκυκλικὰ πτερύγια ἐκατέρωθεν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἢ παραθύρων) καὶ στοιχεῖα τῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Μακεδονίας (τυφλὰ ἀψιδώματα) καὶ δημιούργησε μορφές ποὺ χαρακτήρισαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Δεσποτάτου (ἀτελὲς πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας, ἐπιφάνειες ἀετωμάτων καὶ τύμπανα τυφλῶν ἀψιδωμάτων μὲ κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο, τρίπλευρες κόγχες μὲ ἀψιδώματα καὶ παράθυρα, παράθυρα μονόλοβα ἢ δίλοβα μὲ τεταρτοκυκλικὰ πτερύγια ἐκατέρωθεν ποὺ φέρουν πλίνθινο διάκοσμο στὰ τύμπανα) (εἰκ. 21, 22, 23). Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μεγάλης Παναγίας, ὅπως καὶ τῶν περισσότερων μνημείων τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Ἡπειρο, χαρακτηρίζει γραφικὴ ἐλευθερία στὴν τοιχοδομία, ἡ ὁποία πιθανὸν ὀφείλεται στὶς ἀτέλειες τῆς τεχνικῆς. Οἱ ἀρχιτέκτονες προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους ἀντιθέσεις, μὲ τὸν συνδυασμὸ πλίνθων καὶ λίθων, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὸν κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο, ὁ ὁποῖος εἶναι μὲν πλούσιος, ἀλλὰ διακρίνεται γιὰ τὴν ἐλευθερία στὴ σύνθεση, πρᾶγμα δικαιολογημένο ἐφ' ὅσον βρισκόμαστε στοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους. Κατὰ τὸν Κ. Τσουρῆ ἡ Μεγάλῃ Παναγία κτίσθηκε ἀπὸ συνεργεῖο ποὺ πιθανῶς δούλεψε στὸν περιορισμένο χώρο τῆς Θεσπρωτίας, ὁπότε, μὴ ἔχοντας ἀνάλαβει ἄλλη σημαντικὴ παραγγελία, καὶ προσπαθώντας νὰ μμηθεῖ τὰ μεγάλα μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου, ἔδωσε ἓνα ἔργο μὲ ὑψηλὲς καλλιτεχνικὲς προθέσεις, ἀλλὰ μὲ ποιοτικὴ στάθμη κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν πρωτοτύπων¹⁵⁸.

146. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 140-143.

147. Πὰ τὴ χρῆση τοῦ σταυροῦ ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἥδη ἐποχὴ ὡς στοιχείου μὲ ἀποτροπαϊκὸ ἀλλὰ καὶ μορφολογικὸ χαρακτήρα βλ. Ἀ. Πασαλῆ, «Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίου καὶ Ἐλασσόνος. Συμβολὴ στὴ Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», *ΕΕΠΣΑΠΘ*, τόμ. ΙΓ', παρὰρτ. ἀρ. 30. Θεσσαλονίκη 1994, σ. 651.

148. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 141.

149. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἁρτῆς», *ΑΒΜΕ Β'* (1936), σ. 102 (εἰκ. 13) καὶ Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 141 καὶ εἰκ. 87.

150. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 143 καὶ σημ. 462, ὅπου ἀναφέρονται μνη-

μεῖα μὲ τὸ ἐν λόγω κεραμοπλαστικὸ κόσμημα.

151. Σχετικὰ σχέδια ἐγκοπτῶν πλίνθων βλ. Κ. Τσουρῆ, ἔ.ἀ., σ. 120-121 καὶ σχ. 4δ.

152. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 89 (εἰκ. 2).

153. Αὐτόθι σ. 119 (εἰκ. 3).

154. Αὐτόθι σ. 53 (εἰκ. 3Γ).

155. Αὐτόθι σ. 79 (εἰκ. 9, 10), 80 (εἰκ. 11).

156. Αὐτόθι σ. 19 (εἰκ. 12).

157. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 183.

158. Αὐτόθι σ. 217.

Χρονολόγηση

Ἡ Μεγάλη Παναγία εἶναι ἓνα ἀξιολογότατο ὑστεροβυζαντινὸ μνημεῖο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου σπάνιου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου. Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ ἀπομιμῆται τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῶν μνημείων τῆς Ἀρτας, πράγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸν χρονολογήσουμε, ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ¹⁵⁹ στὸ δεῦτερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα, μετὰ τὴν Κάτω Παναγία καὶ τὰ ἀετώματα τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς Ἀρτας.

Ἐπιγραφές

Στὸν ναὸ σώζονται σήμερα δύο ἐπιγραφές. Ἡ πρώτη εἶναι ἐγχάρακτη σὲ πλάκα ἐντοιχισμένη στὸ ὑπέρθυρο τοῦ ἀνοιγματος πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα τῆς στοᾶς στὸν κυρίως ναό. Τὸ κείμενό της εἶναι δυσανάγνωστο:

1804 ΓΟΝΑΡΙΟ ΠΡΟ
ΠΑΝΑΓΟΤΙΣ
ΒΑΣΙΛΙΟ ΠΙΤΡΟΠΟΙ

Ἡ δεύτερη ἐπιγραφή εἶναι ἀνάγλυφη σὲ πλάκα ἐντοιχισμένη στὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς στοᾶς, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου:

ΚΛ ΚΖ
ΑΝΑΚΕΝΙΣΘΙΟΤΟΣ
ΕΠΙΤΡΩΠΟΧΡΙ
ΣΤΟΠΟΛΟΠΑΧΣΙΒΑ
1858 ΙΟΝΙΟ 21

159. Κ. Τσουρῆς, ἔ.α., σ. 201.

160. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται πατώντας ἄλυσοδεμένη μαυριδερὴ μορφή. Στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας προσγράφεται ἡ ἐπιγραφή:

+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Θεοδώρου Ἀ Πάνου
ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης, Πρωτο-
ψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων
1853 Ἰουνίου 3

161. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ, ἐπιγραφή:
+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Νούσια Χριστοδούλου 1853 Μαΐου 13
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς
Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

162. Μὲ τὴ χρονολογία 1889 στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος.

163. Κάτω ἀριστερὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Γεωργίου Παπᾶ Τζιώτζου
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπό-
λεως Ἰωαννίνων.

164. Στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνας προσγράφεται ἡ ἐπι-
γραφή:

+ Δι' ἐξόδων τῆς Ἐκκλησίας 1853 Ἀπριλίου 30
ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς
Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Εἰκόνες τοῦ τέμπλου

Στὰ θωράκια τοῦ τέμπλου κάτω ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰ-
κόνες σχηματίζονται ρόμβοι μὲ τὴ μεγάλη διαγώνιου κα-
τακόρυφη. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κάθε ρόμβου ὑπάρχει
ἀπὸ ἓνα εἰκονίδιο ὡοειδοῦς σχήματος. Στὰ εἰκονίδια, ἐξ
ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, παριστάνονται ὄρθιες οἱ μορ-
φές τῶν Ἀγίων Κοσμᾶ τοῦ Νέου, Ἀρσενίου, Ἀντωνίου
(βόρεια τῆς Ὁραίας Πύλης) καὶ Πρωτομάρτυρα Στεφά-
νου, Νεοφύτου καὶ Θεοδώρου Τήρωνος (νότια τῆς Ὁ-
ραίας Πύλης). Οἱ μορφές ταυτίζονται ἀπὸ τὶς προσγε-
γραμμένες ἐπιγραφές.

Στὴ δευτέρη καθ' ὕψος ζώνη ἔχουμε τὶς δεσποτικὲς εἰ-
κόνες. Βόρεια τῆς θύρας τῆς προθέσεως ὑπάρχει εἰκό-
να μὲ τὸν Ἅγιο Χαράλαμπε¹⁶⁰. Στὴ θύρα τῆς προθέσε-
ως εἰκονίζεται ὁ Ἄρχων Μιχαήλ. Ἀνάμεσα στὴ θύρα
τῆς προθέσεως καὶ στὴν Ὁραία Πύλη ὑπάρχουν εἰκό-
νες πού παριστάνουν τὸν Ἅγιο Νικόλαο τῶν Μύρων¹⁶¹,
τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου¹⁶² καὶ τὴν Μητέρα Θεοῦ μὲ
τὸν Χριστὸ ἀγκαλιά¹⁶³. Στὴν Ὁραία Πύλη ὑπάρχει θυ-
ρόφυλλο πάνω στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἐντὸς
ποτηρίου, ἐνῶ ἀπ' ἔξω ὑπάρχει βημόθυρο. Ἀνάμεσα
στὴν Ὁραία Πύλη καὶ στὴ θύρα τοῦ διακονικοῦ ὑπάρ-
χουν εἰκόνες μὲ τὸν Χριστὸ Σωτήρα τῶν Ὁλῶν, τὸν
Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο περὶ πρὸς τὸν πρὸς τὸν
πινακίου τὴν ἀποτετμημένη κεφαλὴ τοῦ¹⁶⁴ καὶ τὸ Θαῦ-
μα τοῦ Ἀγίου Δονάτου¹⁶⁵. Στὴ θύρα τοῦ διακονικοῦ εἰ-
κονίζεται ὁ Ἄρχων Γαβριήλ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας ὑπάρ-
χει ἡ εἰκόνα τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς¹⁶⁶.

165. Ὁ Ἅγιος Δονάτος, Ἐπίσκοπος Εὐροίας, τιμᾶται στὴν Παρα-
μυθιά ὡς πολιοῦχος ἅγιος. Ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς διακριθέντες
ἐπισκόπους τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου. Στὸ ὄνομά του τιμῶνται πολ-
λοὶ ναοὶ στὴ Θεσπρωτία. Γεννήθηκε στὴν Εὐροία τῆς Παλαιᾶς
Ἡπείρου στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰώνα (μᾶλλον το 330). Τὸ 360 χειρο-
τονήθηκε Ἐπίσκοπος Εὐροίας στὴν ὁποία ἀρχιεράτευσε ἐπὶ 60
ἔτη. Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι πῆρε μέρος στὴ Β' Οἰκουμένη Σύνοδο
(381). Μαρτύρησε στὸ Βουθρωτὸ κατὰ τὸν διωγμὸ ἐπὶ Δεκίου, βλ.
Σ. Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθή-
ναι 1960, σ. 20. Πὰ τὰ θαύματα τοῦ Ἀγίου Δονάτου βλ. Β. Ματ-
θαίου, *Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμ.
4, Ἀθήναι 1988, σ. 615-618, Σωζομενοῦ Ἐρμείου, *Ἐκκλησιαστικὴ
Ἱστορία εἰς Migne*, PG VII, 67, 1497-1500, Νικηφόρου Καλλιόστου,
Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία εἰς Migne, PG VII, 146, 908, Ζώτου Μο-
λοσσοῦ Β., *Λεξικὸν τῶν Ἀγίων Πάντων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλη-
σίας*, Ἀθήναι 1904, σ. 410-413. Ἐπίσης γὰρ τὸν Ἅγιο Δονάτο βλ. Γ.
Μπεκατώρου, «Δονάτος Ἅγιος», *ΘΗΕ*, τόμ. 5, Ἀθήναι 1964, σ.
168-169 καὶ Φ. Οἰκονόμου, *Ὁ Ἅγιος Δονάτος Ἐπίσκοπος Εὐ-
ροίας τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου*, Ἀθήναι 1983².

166. Στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνας προσγράφεται ἡ ἐπι-
γραφή:

Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου ὑπάρχει σειρὰ ἀπὸ δεκαεπτὰ εἰκονίδια, στὰ ὁποῖα παριστάνονται μὲ τὴ σειρὰ ἢ Ἀνάληψη, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἢ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ, ἢ Βαΐοφόρος, ἢ Μεσοπεντηκοστή, ἢ Ἀποτομὴ τοῦ Προδρόμου, ἢ Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ, ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Σαμαρεΐτιδα, ἢ Μεταμόρφωση, ἢ Ἰαση τοῦ Τυφλοῦ, ἢ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, ὁ Λίθος, ἢ Ψηλάφηση, ἢ Πεντηκοστή, ἢ Βάπτισις, ἢ Σύναξι τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ Ἅγιος Βασίλειος ὁ Μέγας.

Τὰ εἰκονίδια τοῦ βημοθύρου

Τὰ εἰκονίδια τοῦ βημοθύρου εἶναι τοποθετημένα σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζώνες. Στὴν κάτω ζώνη, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ εἰκονίζονται: ἀδιάγνωστος ἅγιος, ὁ Ἅγιος Διονύσιος, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος καὶ ὁ Ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος. Στὴ μέση ζώνη, οἱ Ἅγιοι Βασίλειος, Γρηγόριος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Στὴν ἄνω ζώνη, ὁ Προφῆτης Δαβὶδ, ὁ Ἀρχάγγελος καὶ ἡ Θεοτόκος ποὺ συνθέτουν τὴν παράστασι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ὁ Προφῆτης Σολομών.

Φορητὲς εἰκόνες

Στὸν ναὸ ὑπάρχουν ὀρισμένες φορητὲς εἰκόνες, ἀναρτημένες στοὺς τοίχους καὶ στοὺς πεσσούς. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ κοντὰ στὸ τέμπλο ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐφίππου. Ἀκριβῶς ἀπέναντι, στὸν νότιο τοῖχο ὑπάρχουν δύο εἰκόνες, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου ἐφίππου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου¹⁶⁷.

Στὴ βόρεια πεσσοστοιχία, ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά ὑπάρχουν ἀναρτημένες οἱ εἰκόνες τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (πρῶτος πεσσός)¹⁶⁸, τοῦ Ἁγίου Στυριδῶνος φέροντος σκουφο δικτυωτό (δεύτερος πεσσός)¹⁶⁹ καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Στὴ νότια πεσσοστοιχία, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, στὸν πρῶτο πεσσὸ ἀκουμπᾷ ὁ δεσποτικός θρόνος, στὴ ράχη τοῦ ὁποίου ὑπάρχει εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως, ἀκολουθοῦν τὸ Μαρτύριον τοῦ Νεομάρτυρα Ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (δεύτερος πεσσός)¹⁷⁰ καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (τρίτος πεσσός) στὸ νεώτερο ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι.

Ἄμβωνες

Στὶς πλαϊνὲς πλευρὲς τοῦ ὀκτάπλευρου ἄμβωνα εἰκονίζονται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ Ἅγιος Στέφανος, ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ἡ Θεοτόκος, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος, ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος.

Φορητὲς εἰκόνες Ἱεροῦ Βήματος

Στὸ Ἱερὸ Βῆμα φυλάσσονται πέντε φορητὲς εἰκόνες στὶς ὁποῖες εἰκονίζονται ἡ Ἁγία Βαρβάρα¹⁷¹, ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ ἀγκαλιὰ καὶ τὶς μικρογραφημένες μορφὲς τοῦ Προφῆτη Δανιὴλ καὶ τῆς Ἁγίας Ἄννας ἐντὸς στηθαρίων ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου της, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου (δίπτυχο)¹⁷² καὶ ἡ Δέσησις¹⁷³.

+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Παπάδουλον Χριστοδούλου
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων 1853
Ιουνίου 3.

167. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ, ἐπιγραφή:
ΔΑΠΑΝΗ ΑΝΑΚΤΑ
ΣΠ: ΛΑΜΠΡΟΥ 1903

168. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ, ἐπιγραφή:
Δαπάνη Ἰωάννου Δ'
Καλαρίτη, μετὰ τῆς μητρὸς
του Βασιλικῆς καὶ τῶν ἀδελφῶν
Χρυσῆς καὶ Ἄννης.

169. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ ἐπιγραφή:
Δι' ἐξόδων Γε(ωρ)
γίου Στ. Γεωργιάδου
ἐκ Κυρράκου 1911

170. Κάτω ἀριστερὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

- Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρ Κώστ Νικολάου Καρπούζα Ἰουνίου 18
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς
Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

171. Κάτω δεξιὰ προσγράφεται ἡ ἐπιγραφή:

+ Ἀφιέρωμα Ἰοῦ Κυρίου Σπύρου Βασίλη Παπά
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης
τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων 1864 Ἰανου.

172. Στὴν εἰκόνα ὑπάρχει δυσανάγνωστη ἀφιέρωση.

173. Κάτω καὶ στὸ κέντρο ὑπάρχει προσγεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή:
τοῦ ἐπιτροπεύοντος
πάσχον Ἰωάννου
εργον Βασιλίου
μπάπου.

THE CHURCH OF THE MEGALE PANAGHIA AT PARAMYTHIA, THESPROTIA

The church of the Megale Panaghia, dedicated to the Dormition of the Virgin, is located south west of Paramythia. Originally an episcopal church it later became the katholikon of a monastery and is now the cemetery church of Paramythia.

The monument is an example of the rare type of three-aisled domical-vaulted church in which the domical vault is orientated east-west. Three-aisled domical-vaulted churches are only known at Episkopi on Skyros — in the later form with the domical vault orientated east-west, Kato Panaghia at Arta, the Holy Trinity at Adamantas on Melos, Saint Athanasios at Vasiliko, Pogoni and the Panghia (Dormition) at Levidi, Arkadia — in a second phase, with the domical vault orientated north-south.

The Megale Panaghia church is provided with a narthex and a later exonarthex, both equal in width to the church proper, as well as a later L-shaped portico closed on the north side and open on the west. A staircase at the west end of the north wing of the portico leads up to the women's gallery (*gynaikonites*). At the south end of the exonarthex is a two-storey structure, the ground floor of which is only accessible through a trap-door in the women's gallery and is used as an ossuary.

The dimensions of the church interior, excluding the bays

and the second narthex, are 12.40 x 10.10 m. The sanctuary apse is semicircular inside and three-sided outside. The apsidioles of the prothesis and the diakonikon are of semicircular section inside and out. The nave is divided into three aisles by a pair of pillars. The sanctuary proper is separated from the parabemata by walls with arched portals. A pair of pillars separates the nave from the narthex.

The middle aisle is roofed by a tunnel vault, interrupted in front of the templon by a transverse vault of the same height. The domical vault, which is orientated east-west, is raised at the point of their intersection. The side aisles are roofed by lower tunnel vaults along the axis of the nave. The central section of the narthex is roofed by a barrel vault along the axis of the nave and in its lateral sections by cross-vaults. The roofs of the church are nowadays covered with tiles of Byzantine type.

The masonry of the walls is of *cloisonne* type with the insertion of two bricks in the rising joins. The characteristic ornamental brickwork imitates that of the monuments of Arta, which fact enables us to date the Megale Panaghia, as has already been maintained, in the second half of the 13th century, that is later than the Kato Panaghia church and the gables of the church of Saint Theodora at Arta.